

istiqbol qoʻlramonlar!

Abdurauf **FITRAT**

Manlangan asarlar

Abdurauf Fitrat badiiy ijod va ilmning juda ko'p sohalari bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Sizga havola qilinayotgan ushbu saylanmadan uning «Adabiyot qoidolari», «Eng eski turk adabiyoti namunalari» kabi adabiyotshunoslikka, «Tilimiz», «Sarf», «Nahv» singari tilshunoslikka oid hamda ijtimoiy-ma'rifiy yo'nalishdagi «Oila» asari o'rin olgan.

Mas'ul muharrir: f.f.d., prof. *Begali Qosimov*

Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi
filologiya fanlari doktori, professor
Hamidulla BOLTABOYEV

F 4702620204-19
M25(04)-09

328723

ISBN 978-9943-04-099-1

© «Ma'naviyat», 2009

SHE'R VA SHOIRLIQ

(Adabiy mubohasa)

I

She'r va shoirliq degan so'zlar bizda yangig'ina bir narsa emas. Turk ulusi o'z borlig'ini ochung'a ko'rsatkali she'r va shoirliqni bilibg'ina kelganlar. Har kim ishonadirkim, turk ulusining borlig'i va madaniyig'i arab kelgach boshlanmagan. Turkular Oltoy tegrasinda madaniyat qurub, hukumat yasab, tinchgina yashab turg'anda arablarning Arabistondag'i hollarini, ehtimolkim, o'zlari ham bilmas edilar. Madaniy bir ulusning she'rsizlig'in so'ylamak esa, gapurub turg'an bir kishining jonsizlig'ina ishonmoq kabi kulunchdir. «Turklar musulmonliqdan burun ham buyuk madaniy dong'li bir kun kechirganlar». Mana bu so'zni qabul qildikmi, «Turklarning musulmonliqdan burun ham she'rlari, shoirlari, adabiyotlari bor edi» demakdan o'z boshimizni qutqara olmaymiz. O'zbek, totor, qirg'iz, turkman orasinda turk odi kabi unutilmas bir yo'sunda bu kungacha yashab kelgan cho'bchaklar, matallar, ertaklar, o'lan va laparlarning har birini eshitib yuramiz. Turkman, qirg'iz ellarindag'i navras¹ kishilari, kichkina bolalar, o'quv, yozuv bilmag'an xalqning qizlarining so'z ustaliqlari borlig'ini bilib turamiz. Mana shunlarning har biri turk eski adabiyot madrasasindan tushub qolg'an baholi toshlardan boshqa narsa emasdir. Ulus ora og'izdan og'izg'a aylanib yurg'an cho'bchaklardan yaxshig'ina onglashilurkim, turk eski adabiyot madrasasinda sevgi va oshiqdan boshqa falsafa, hikmat va axloqdan ham ko'b narsalar bor ekan.

Esiz, minglarcha esizkim, arab kelgani sababli eski turk adabiyotining buyuk va baholi izlari so'lindi, yo'qoldi-ketdi. Ziyrak, tirishg'an, chidamli, ongli har ishning ketini tushungan arablar qaysi o'lkani bosib olg'anda eng ko'p shul o'lkaning eski dini, eski tili, eski bitiklari, eski asarlarini

¹ Izohlar kitobning oxirida berilgan.

bitirulg'a tushar edilar. Biz turklar arab bosqini bilan o'z harflarimiz va o'z yozuvimizni yo'qotg'andan keyin o'z adabiyot va she'rlarimizdan ham ayrilishimiz tabiiy edi. Mana shul ayrilish sababli ko'b kerakli narsalarimizni yo'qotdik. Eski adiblarimizning she'r va shoirliq to'g'rusuda qanday yo'llari, qanday qarashlari bor edi, bunlarni bilmaymiz. Bunlar yo'qolg'an, qo'limizdan chiqq'andir. Eski turk adabiyoti to'g'rusuda ochiq va yetarlik bilgilarimiz yo'qdir.

Adabiyotimizning ikkinchi bo'limi musulmonlikdan boshlanadir. Adabiyotimizning bu bo'limi uchun kerak bo'lg'an negizlar va tamallarni bizga Eron orqali arablar yuborg'anlar. Biz musulmonlikdan so'ng adabiyot yo'llarini iyaruchilikdan² sira qutultira olmag'anmiz, adabiyot yo'llarinda eng katta hunarimiz ko'prak eronlilarg'a, undan keyin arablarg'a iyarmak bo'lg'an. Adabiyot yo'llarindag'i bu iyaruchilig'imizning ko'zga ko'rinur yerlarini chizib o'taylik.

So'nggi arab adiblari she'rni «kalamu muvazzanin muqaffanin» deya ta'rif qila(r) edilarkim, «vaznli, qofiyali gap» demakdir. Bizning shoirlarimiz ham she'rni shul bino qabul etdilar. Shuning uchundirkim, «vazn» va «qofiya»si bo'lg'an turli ma'nisiz so'zlarning sharafina ishong'an sayin she'rning haqiqatidan uzoqlashib qoldilar. Yetti-sakkiz so'zni bilgili bir vaznda tizib, ketinda bilgili bir so'zni qofiya qo'ymoq bilan she'r orasinda yerdan ko'kkacha ayirma bordir. She'rda kishilarning qonini qaynatg'uchi, singirlarini³ o'ynatg'uchi, miyasini titratkuchi, sezgusini qo'zg'atg'uchi bir kuch, ma'naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo'lmag'an so'z vazn va qofiyasi bo'lsun she'r bo'la olmaydir.

Yuqorida dedikim, she'rni «vaznli, qofiyali so'z» deb ta'rif etkanlar. Arabning so'ng adiblari deydirilar: bu so'z to'g'ridir. Arabning yasama shoirlari bo'lg'an mantiq ilmlisi she'rni yanglish yo'lda ta'rif qilg'anlar. Arablarning chin va tabiiy shoirlari bo'lg'an johiliyat shoirlari⁴ esalar, she'rni bu ma'no bilan onglamag'an edilar. Tarixi islomni o'qug'an maktab bolalari ham bilarkim, arablar Qur'on oyatlarina qarshi «huva qovlu shoir» (va shoir so'zidir, she'rdir) degan edilar. Qur'on «Va ma huva biqovli shoir» (bu shoir so'zi emas, she'r emas) deb so'zlarini qaytarg'an edi. Tabiiy shoir bo'lg'an johiliyat shoirlari she'rni «vazn» va «qofiya»li so'z deb bilg'an bo'lsa edilar, «vazn» va «qofiya»si bo'lmag'an Qur'on oyatlarini «she'r» demas

edilar. Biz ham she'ni «vazn» va «qofiya»dan iborat (deb) bilib turg'ancha chin she'rg'a yaqinlasha olmaymiz. Talabimiz qilg'an kabi «sharob, jom, xumor, hol, xat, qosh, ko'z, gul, bulbul» singari o'n-o'n besh so'zni bilgili vazn tizib, «ol, hol, xol» kabi so'zlarni «qofiya» qilarmiz-da, o'zlarimizni she'r yozg'an atab o'tub ketarmiz. Holbukim, she'r boshqa, «qofiya» bilan «vazn» boshqadir. O'yla esa «she'r» nadur?

Bilasizkim, har birimizda jon va ongimizni tegramizdag'i narsalar va hodisalardan chorlandurub turg'uchi «besh sezgich» (havvosi xamsa) bordir. Jonimiz shul besh sezgich orqali dunyoning o'z tegramizga erishkan narsa va hodisalarni bilib tura(r) va har birisindan qayg'i, sevinch, qo'rquv, qizish, qaynash kabi sezgi va tuyg'ilar oladir. Qishning qorli sovuq bir kunida yirtiq choponli, ko'k betli, oq soqolli bir tilanchi boboning o'mida yiqilib qolg'anini ko'rganda yuragimiz sezgisiz qolarmi? Shundayoq yop-yolg'uz bu yo'lda bir kishining yaralarig'a o'ralib, qonlarig'a belangan o'lukni qo'yub qochar; biri o'lukning boshig'a tutub, uning bo'yalib yotqon gavdasini ko'rganda har kim o'zig'a yarasha bir narsa sezar: biri buyuk bir qo'rquv bilan holig'a yig'lar; biri chuqur qozib ko'mar; biri esa ul yarali gavnani ko'rgach, qoni qaynab ketar. Bu ishni qilg'an vijdonsiz yirtqichlarni topub o'ldirmak uchun har yon chopar. «She'r» yurakimizda hosil bo'lg'an ana shunday sezgilarni hunarlicha so'zlar bilan boshqalarning yuragiga o'tkarmakdir. Shoir tegrasindag'i narsa va hodisalardan oldig'i sezgilarni hunarlicha (xidmatkorona) so'zlar bilan boshqalarg'a o'tkarmakchi bo'ladir. Kishining yuragi qancha «sezag'on» (mutaxassis) esa, shuncha yaxshi shoir bo'lar. Shoirliq uchun yurakda bir sezgi va u sezgini hunarlicha so'zlar bilan boshqalarg'a o'tkarguchi bir kuch kerakdir. «Qofiya» bilan «vazn»ning esa, she'ming haqiqatig'a ta'siri yo'qdir. Bir necha kishilar she'r uchun «hunarlicha so'zlar»ning ham teyishligini inkor qilalar. «She'r yurakdagi sezgi to'lqunlarini so'z orqali tashqarig'a to'kmakdir» deyilar. Bu qarash biroz ifrotdir⁵. She'ming bir san'at bo'lg'anligini qabul etkandan keyin bu qarashning ahamiyati qolmas, ayniqsa, biz kabi «chin she'r va san'at» ochunidan uzoqlashg'anlar esimizga kelgan har bir so'zni «yurakimizdagi sezgi to'lqunlari» gumon qilib tashqarig'a ota bersak, Tangri ko'rsatmasun, o'quchilarimiz qocharg'a yo'l topolmay qolarlar...!

She'r iki turlidir: *manzum she'rlar* (tizim she'rlari), *mansur she'rlar* (sochim she'rlar). Tizma so'zlar bilan she'r so'ylamak bo'lg'ani kabi sochiq so'zlar bilan ham she'r so'ylamak bo'lar. *Sochiq she'rlar* (*mansur she'rlar*) uchun «vazn» va «qofiya»ning teyishligi bo'lmasa ham so'zlarning hunarlicha (san'atkorona) bo'lishi teyishdir⁶.

II

O'tkan maqolamizda she'rning «nimaligi»ni (mohiyatini) aytkandan keyin iki turliligini ko'rsatdik. Iki turli she'rdan sochim she'r to'g'rusida qisqag'ina gapurub, tizim she'r to'g'rusidag'i so'zni ikkinchi maqolag'a qo'yg'an edik. Tizim she'rlarining oydin va ochiq bir sifati «vazn» bilan «qofiya»dir. Birinchi maqolada «vazn bilan qofiyaning she'ri o'qiturg'a ta'sirlari yo'qdir» degan edik. Bu yerda esa, tizim she'rda vazn va qofiyaning kerakligini so'ylarmiz. Vazn bilan qofiyaning she'rg'a ta'siri yo'qdir, vazn va qofiyasi bo'lmag'an ko'p she'rlar bo'lg'ani kabi «she'r» bo'la olmagan vaznli, qofiyali so'zlar ham ko'pdir. She'r yurak sevgilarini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so'zning «bezagi» (ziynati)dir. Yurakimizdagi sevgilarni to'g'ri bermakchi bo'lsoq, qofiyasiz, vaznsiz bir she'r (sochim she'r) yoziladir. She'rimizni bezamakchi esak, vaznli, qofiyali she'r (tizim she'r) yozarmiz. Vazn va qofiya yurakimizdagi sevgilarimizni tasvirlay olmaydir; sevgilarimizni tasvir etuchi so'zlarimizni bezaydir (ziynat beradir); sevgilarimizni boshqalarg'a o'tkarmak uchun aytilg'usi so'zlar vaznli, qofiyali bo'lg'anda musiqa ohangini berib turadir, shuning uchun quloqqa yoqimliroq keladir.

Qop-qorong'u bir kechada boshqa birisining puchmog'ida sevgilisini ko'zlab turg'an bir kishi shamolning esishi bilan yaproq va butoq tebranishlaridan chiqqan mungli musiqaga iyarib bir she'r aytadir. Bu she'rning yetti-sakkiz so'zi bir vaznda tizilgan, bir vaznda ko'ringan har so'z turkumining og'ir nido — quloqg'a bir turligina ta'sir beruchi so'zlar qo'yilsa, ul she'rning ta'siri, albatta, yaxshiroq bo'lar. Mana she'rda vazn va qofiya bezagi (ziynati) shudir.

Endi musulmonliqdan so'ngra turk shoirlarining qabul etdigi vazng'a boqaylik. Turk shoirlarining musulmonliqdan so'ngra qabul qilg'an vaznlari tubda arab vaznidir. Eronlilar bu vaznni arablardan qabul etib olg'andan keyin o'z she'rlarini o'ynoqi va nazm ruhig'a ko'ra o'zgartkanlar, isloh etkanlar.

Bu kun bizning oramizdag'i «vazn» shul eronlilar tomonidan o'zgartirilgan vazndir, arab vaznidan biroz ayirmasi bordir. Dunyo sahnasinda «iyaruv-taqlid»ning ro'lini hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmag'andir! Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmakchi bo'lsak, o'zimizning milliy ruhimizg'a qaramasdan taqlid etamiz. Arablar qaysi bir ulusdan qaysi bir so'zni olg'anda o'z shevalarig'a ko'ra buzub olg'anlar. Bir arabni o'ldirsangiz (ham) «Petrog'rad-Petrasburg» demaydir. «Bitrojrada-Bitrasburj» deydir. «Fransik» demaydir, «afranj» deydir va, shunday qilib, o'z tilining istiqlolini saqlag'an bo'ladi. Arablarga iyarmak bilan maxtanib yurgan bizlar esak, arabning bu yaxshi qilig'ina butun qarshi ketamiz. Tilimizg'a ko'b qofiyali arab so'zini emas, uning imlosini ham o'z so'zimizning imlosiga qarab o'zgartmakni «farz» deb bilamiz! Eronlilar arab so'zini o'z tillarig'a qarab o'zgartkan ekanlar, biz eronlilardan she'r vazni ostida o'z ruhini emas-da, tilimizdan chiqarg'an yerinda she'r vazni-da bo'lsa; biz she'ring o'zini olganmiz (yashasun taqlid!). Holbukim, eron vazni bilan turkcha she'r yozub turk ulusig'a o'qutmoq mumkin emasdir.

Forsi(y)cha dunyoning eng o'ynoqi va nozli so'zlaridir. «Vazn» chanbarinda teatru sahnasindag'i qizlar kabi o'ynab turadir. Turk so'zi esa, og'ir, viqorli, gavdalidir. «Mafo'iylun, mafo'iylun» chanbarinda o'ynab turmoq nari tursin, vaznga kira olmaydir, sig'maydir. Eron vaznida turkcha she'r yozg'anlar iki turli ishka majbur qolalar. Birinchisi, she'r orasinda ko'brak arabcha so'zlar kirguzalar. «Mafo'iylun» vaznini turkcha so'zlardang'ina to'ldura olmaylar. Ikkinchisi, vazn raiyasi bilan turkcha so'zlarning gavdasini buzalar, eron vaznida she'r aytqon butun turk shoirlari shul iki kasalga tutilg'anlar, birortasi ham qutula olmag'an. Turkcha she'rda arabcha, forsha so'zlar kirguzgan turk shoirlarimizning har holda bilgili bir yo'llari bor edi. Undan ham so'zning ma'nisini anglab o'z yerinda qo'ya(r) edilar. Hozirg'i shoirlarimiz esalar, bus-butun yo'lsiz va qoidasiz keta(r)lar. Netaykim, nurli shoirlarimizdan biri «yozuvchilar uyushmasi»ga bir she'r yozmish. She'ring birinchi misra'(s)i shudir:

Kuch bilan bosg'an yo'ling-u millata «rohi alhamdu».

Shu she'rdagi «rohi alhamdu» so'zig'a ko'nmasak mumkin bo'lmaydir, «roh» forsi(y)cha bir so'z, «hamd»

She'r iki turlidir: *manzum she'rlar* (tizim she'rlari), *mansur she'rlar* (sochim she'rlar). Tizma so'zlar bilan she'r so'ylamak bo'lg'ani kabi sochiq so'zlar bilan ham she'r so'ylamak bo'lar. *Sochiq she'rlar* (*mansur she'rlar*) uchun «vazn» va «qofiya»ning teyishligi bo'lmasa ham so'zlarning hunarlicha (san'atkorona) bo'lishi teyishdir⁶.

II

O'tkan maqolamizda she'rning «nimaligi»ni (mohiyatini) aytkandan keyin iki turliligini ko'rsatdik. Iki turli she'rdan sochim she'r to'g'rusida qisqag'ina gapurub, tizim she'r to'g'rusidag'i so'zni ikkinchi maqolag'a qo'yg'an edik. Tizim she'rlarining oydin va ochiq bir sifati «vazn» bilan «qofiya»dir. Birinchi maqolada «vazn bilan qofiyaning she'ri o'qiturg'a ta'sirlari yo'qdir» degan edik. Bu yerda esa, tizim she'rda vazn va qofiyaning kerakligini so'ylarmiz. Vazn bilan qofiyaning she'rg'a ta'siri yo'qdir, vazn va qofiyasi bo'lmag'an ko'p she'rlar bo'lg'ani kabi «she'r» bo'la olmagan vaznli, qofiyali so'zlar ham ko'pdir. She'r yurak sezgilarini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so'zning «bezagi» (ziynati)dir. Yurakimizdagi sezgilarni to'g'ri bermakchi bo'lsoq, qofiyasiz, vaznsiz bir she'r (sochim she'r) yoziladi. She'rimizni bezamakchi esak, vaznli, qofiyali she'r (tizim she'r) yozarmiz. Vazn va qofiya yurakimizdagi sezgilarimizni tasvirlay olmaydi; sezgilarimizni tasvir etuchi so'zlarimizni bezaydi (ziynat beradi); sezgilarimizni boshqalarg'a o'tkarmak uchun aytilg'usi so'zlar vaznli, qofiyali bo'lg'anda musiqa ohangini berib turadi, shuning uchun quloqqa yoqimliroq keladi.

Qop-qorong'u bir kechada boshqa birisining puchmog'ida sevgilisini ko'zlab turg'an bir kishi shamolning esishi bilan yaproq va butoq tebranishlaridan chiqqan mungli musiqaga iyarib bir she'r aytadi. Bu she'rning yetti-sakkiz so'zi bir vaznda tizilgan, bir vaznda ko'ringan har so'z turkumining og'ir nido — quloqg'a bir turligina ta'sir beruchi so'zlar qo'yilsa, ul she'rning ta'siri, albatta, yaxshiroq bo'lar. Mana she'rda vazn va qofiya bezagi (ziynati) shudir.

Endi musulmonliqdan so'ngra turk shoirlarining qabul etdigi vazng'a boqaylik. Turk shoirlarining musulmonliqdan so'ngra qabul qilg'an vaznlari tubda arab vaznidir. Eronlilar bu vaznni arablardan qabul etib olg'andan keyin o'z she'rlarini o'ynoqi va nazm ruhig'a ko'ra o'zgartkanlar, isloh etkanlar.

Bu kun bizning oramizdag'i «vazn» shul eronlilar tomonidan o'zgartirilgan vazndir, arab vaznidan biroz ayirmasi bordir. Dunyo sahnasinda «iyaruv-taqlid»ning ro'lini hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmag'andir! Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmakchi bo'lsak, o'zimizning milliy ruhimizg'a qaramasdan taqlid etamiz. Arablar qaysi bir ulusdan qaysi bir so'zni olg'anda o'z shevalarig'a ko'ra buzub olg'anlar. Bir arabni o'ldirsangiz (ham) «Petrog'rad-Petrasburg» demaydir. «Bitrojrada-Bitrasburj» deydir. «Fransik» demaydir, «afranj» deydir va, shunday qilib, o'z tilining istiqlolini saqlag'an bo'ladi. Arablarga iyarmak bilan maxtanib yurgan bizlar esak, arabning bu yaxshi qilig'ina butun qarshi ketamiz. Tilimizg'a ko'b qofiyali arab so'zini emas, uning imlosini ham o'z so'zimizning imlosiga qarab o'zgartmakni «farz» deb bilamiz! Eronlilar arab so'zini o'z tillarig'a qarab o'zgartkan ekanlar, biz eronlilardan she'r vazni ostida o'z ruhini emas-da, tilimizdan chiqarg'an yerinda she'r vazni-da bo'lsa; biz she'ring o'zini olganmiz (yashasun taqlid!). Holbukim, eron vazni bilan turkcha she'r yozub turk ulusig'a o'qutmoq mumkin emasdir.

Forsi(y)cha dunyoning eng o'ynoqi va nozli so'zlaridir. «Vazn» chanbarinda teatru sahnasindag'i qizlar kabi o'ynab turadir. Turk so'zi esa, og'ir, viqorli, gavdalidir. «Mafo'iylun, mafo'iylun» chanbarinda o'ynab turmoq nari tursin, vaznga kira olmaydir, sig'maydir. Eron vaznida turkcha she'r yozg'anlar iki turli ishka majbur qolalar. Birinchisi, she'r orasinda ko'brak arabcha so'zlar kirguzalar. «Mafo'iylun» vaznini turkcha so'zlardang'ina to'ldura olmaylar. Ikkinchisi, vazn raiyasi bilan turkcha so'zlarning gavdasini buzalar, eron vaznida she'r aytqon butun turk shoirlari shul iki kasalga tutilg'anlar, birortasi ham qutula olmag'an. Turkcha she'rda arabcha, forscha so'zlar kirguzgan turk shoirlarimizning har holda bilgili bir yo'llari bor edi. Undan ham so'zning ma'nisini anglab o'z yerinda qo'ya(r) edilar. Hozirg'i shoirlarimiz esalar, bus-butun yo'lsiz va qoidasiz keta(r)lar. Netaykim, nurli shoirlarimizdan biri «yozuvchilar uyushmasi»ga bir she'r yozmish. She'ring birinchi misra'(s)i shudir:

Kuch bilan bosg'an yo'ling-u millata «rohi alhamdu».

Shu she'rdagi «rohi alhamdu» so'zig'a ko'nmasak mumkin bo'lmaydir, «roh» forsi(y)cha bir so'z, «hamd»

bularning ishqqa yarag'anliklaridir. «Iroq» kuyining yaxshilig'i esa kishiga ma'naviy ta'sir etmak, uning miyasini to'qlantirmoqdir. Shuning uchun buning yaxshilig'iga, yaxshiliq emas, go'zallik deyiladi. Bunday san'atlarga esa «go'zal san'atlar» deyiladi.

GO'ZAL SAN'ATLAR

Tirik bir kishining bir ko'b tilaklari, istaklari, umidlari, ehtiyojlari bo'ladir. Shularga erishsa sevinadi, erishmasa qayg'uradi. Odam o'zining tegrasidagi turli voqealardan, bo'lub turg'an ishlardan, turli ko'rinishlardan, boshqa kishilarning boshlariga tushkan baxtli-baxtsiz voqealardan ham ta'sirlanadi: shodlanadi yoki qayg'uradi.

Har kim o'zining shodliqli-qayg'uli tuyg'ularini boshqalarg'a bildirmak, ularni ham shu tuyg'ular bilan tuyg'ulantirmoq istaydi. Buyuk bir shodliq ko'rgan kishi o'zining shod tuyg'ularini boshqalarg'a bildirib, shodlig'ini orttiradi. Ulug' bir qayg'uga uchragan esa o'z dardini boshqalarg'a o'tkarib, o'zini ovuntirg'an bo'ladir. Miyasi yuksalmagan bolalar, san'atdan xabarsiz kishilar shodliqli-qayg'uli tuyg'ularini sakrab, o'ynab, kulub, yig'lab, talpinib jonlantiradilar, ochiqqa chiqarib boshqalarg'a onglatadirlar-da, shu yo'l bilan ovuntirilg'an bo'ladirlar, san'at egalari esa turli tovar (materiyol)lar yordami bilan o'zlarining tuyg'ularini jonlantirib maydong'a chiqaradi. Shu yo'lda boshqalarni o'z tuyg'ulari bilan tuyg'ulantirishga tirishadi. Mana shunday yurak, fikr, tuyg'u to'liqlarini so'z, tovush, bo'yov, shakl, harf, harakat kabi tovar (materiyollar) yordami bilan jonlantira chiqarib, boshqalarda ham shu to'liqni yaratmoq hunariga go'zal san'atlar deyiladi.

Go'zal san'atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo'lsa, go'zal san'at *musiqiy* bo'ladir; bo'yovlar, chiziqlar bo'lsa, *rasm* bo'ladir; tosh yoki boshqa turli ma'danlar esa, *haykalchilik* bo'ladir; tosh, yog'och, kirpich, ganj, turpoq bo'lsa, *me'morlik* bo'ladir; tan, mug'a harakatlari¹ esa *o'yun (tans)* bo'ladir; gap, so'z esa *adabiyot* bo'ladir.

1. Musiqiy.
2. Rasm.
3. Haykalchilik.

4. Me'morliq.
5. O'yun (tans).
6. Adabiyot.

Go'zal san'atlarning mana shu olti turlari bir-birlarig'a yaqinlashmoq e'tibori bilan iki turkumga ayriladir. Adabiyot, musiqa, o'yun (tans) bir turkum; rasm, haykalchilik, me'morliq bir turkum bo'ladir.

ADABIYOT

Mana, yuqoridag'i ma'lumotdan so'ng adabiyotni shu yo'lda ta'rif etishimizga yo'l ochilg'an bo'ldi: *adabiyot* — fikr, tuyg'ularimizdag'i to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir. Bu ta'rif adabiyotning to'g'ri ta'rifidir. Shul bilan yozilg'an asarlarga *adabiy* asar deyiladir.

Adabiyotning ikkinchi bir ta'rifi, bir turli tartibg'a solinib yozilg'an butun asarlardir. Bu ta'rifg'a qaraganda, bir tilda yozilg'an butun asarlar shu tilning adabiyoti bo'ladir. Ham shunday ishlatadirlar: *Rus adabiyoti boydir. O'zbek adabiyoti kambag'aldir* kabi.

Biroq bu ta'rifning bizning darsimizg'a boylanishi yo'qdir. Bizning adabiyotimizg'a kirgan «adabiyot» so'zi birinchi ta'rifdagi «adabiyot»dir.

Birinchi ta'rifg'a ko'ra adabiyot sanalg'an asarlar yozmoq uchun ko'zda tutilishi lozim bo'lg'an tuzuklar, qonunlarga *adabiyot qoidalari* deyiladir.

Bizning bu darsda ko'rganimiz shu «adabiyot tuzuklari»dir.

SHE'R

Bizda eski madrasadan qolg'an yanglish bir fikr bor. Vazn, qofiyasi bo'lg'an har bir so'z to'dasig'a «she'r» deymiz. Chunki burung'i fors-arab adabiyotchilari she'rni «qofiyasi, vazni bo'lg'an gapdir» deb ta'rif qilar edilar. Vazn va qofiyasi bo'lg'an har bir so'zni she'r deganimizda So'fi Olloyorning:

*Yozildi forsi(y) til birla maktub,
Aqida tu, furug'u qurbi mahbub',*

*Onikim ko'rdilar turkiy yoronlar,
Dedilar gar duo qilsa eranlar.*

*Bitilsa turki(y) til birla aqida,
Ko'ngullar bo'lsa ondin oramida, —*

deb yozg'an tizmalariga ham «she'r» deyish kerak bo'ladi, holbuki, shu she'r emas, bir nazm parchasidir.

She'ring she'r bo'lishiga vazn va qofiyaning hech daxli yo'qdir. Vazn-u qofiyasi bo'lub, she'r bo'lmag'an parchalar bo'(l)g'ani kabi vazn-u qofiyasiz (sochim) she'r parchalari-da ko'bdir.

Cho'lponning «Kle'o'patra»si sochim yo'sunida yozilg'an; vazn, qofiya yo'q, biroq bir she'rdir. Holbuki, So'fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» degan vaznli, qofiyali ko'b parchalari bordirkim, she'r deyishqa yaramaydir.

Cho'lponning «Kle'o'patra»sidan:

*Oydin kechalarda sirli Nilning bo'ylarida uzun etaklaringni
Maysalar, gullar ustidan sudrab yurub, yangi
Ochilg'an, vafo hidli nilufar chechagi uzubsan.
O'zingni yelpib turg'uchi qo'lg'a chechakning fazilatlaridan
Gapirganingni eshitdim...*

So'fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» degan asaridan:

*Bitibdir jome'i mushkot ichinda,
Nabidin so'rdi bir so'rguchi banda.
Yomonlarning yomoni qaysi inson,
Javobin bermadi onda o'shal on.*

YOZISH QOIDALARI

Ta'lif: belgili bir narsa to'g'risida bo'lg'an fikrlar, muhokamalar, sezgilar, tuyg'ularni tartibga solib, so'z bilan ifoda qilishga *ta'lif* yo *tasnif* deyiladi.

Ta'lif yo tasnif atalg'an adabiy yumush bilan maydong'a chiqqan narsaga *asar* deyiladi. Bir asarni yozg'anda zehnimizning yumushi (xizmati) turli tushlarga kiradi: yozuvchi-adib boshda shul to'g'rida yozilaturg'an bir narsani topadi. So'ngra shu narsa to'g'risidag'i o'ylar, tuyg'ularni oxtarib, topib yig'adi. «Zehniy yumush»ning shu bo'limiga *ijod* (bor etish — yaratish) deyiladi.

«Ijodning birinchi natijasi asarning *mavzu*'i, ikkinchi natijasi asarning *mundarijasi* bo'ladi. Ondan keyin yozg'uchi mavzu' to'g'risida yig'ilg'an ma'lumotni (asarning mundarijasini) o'z zehnida belgili bir tartibg'a soladi. Bu esa asarning *tartibi* bo'ladi.

Mana shu yumushlar bilan yozg'uchi-adibning zehnida mavzu' ham u to'g'rida ma'lumot belgili bir tilning so'zlari, gaplari bilan *ifoda* etilishi kerakdir. Shul ifoda etish bilan asar maydong'a keladir. Yozg'uchining zehnida yig'ilg'an mavzu' ham u to'g'rida tartibga soling'an ma'lumot, so'zlar, gaplar bilan ifoda etilmaganga asar sanalmaydir.

Bu kun Elbek, Cho'lpon, Botu, Qodiriy, Sh. Sulaymon kabi o'zbek adib-shoirlari bor. Bularning ifodalari, albatta, o'zbekchadir. Biroq, u adib-shoirlarimizning asarlari o'qulg'anda ifodalarining bir-biridan o'zgacharak bo'lg'ani ko'runib turadir. Demak, bulardan har birining o'ziga maxsus bir *ifoda yo'suni* bor. Mana shul ifoda yo'sunig'a *uslub* deyiladir.

Demak, har asarda tekshirarlik bir narsa bor: mavzu', mundarija, tartib, ifoda, uslub. Mana emdi bularni bittadan tekshiraylik.

MAVZU'

Adabiyotning mavzu'i butun tabiat, borliq dunyosi, insonning o'z ichki-tashqi dunyosida sezib onglag'anlaridir.

Bir tomchi suvdan tengizgacha, bir uchqundan buyuk bir yong'ingacha, kichkina bir yaproqdan ulug' o'rmonlargacha nima bor esa, hammasi adib-yozg'uchi uchun mavzu' bo'larlik narsalardir.

Biroq adib-yozg'uchi o'z asarining *tilagiga* (g'oyasiga) ko'ra mavzu' tollaydir; qanday bir tilakni ko'zda tutib, qanday bir fikr bermakchi bo'lib asar yozar esa, shunga kuchlirak boylangan bir mavzu'ni oladir.

Yozg'uvchi-adib tomonidan tollab oling'an mavzu' asarning tilagi bilan munosabatsiz esa, yozg'uchi mavzu'ni tolalashga yanglishg'an bo'ladir.

MUNDARIJA

Adib asarning mavzu'ini, asarning tilagini bera olarliq qilib tollag'andan so'ng uning to'g'risida ma'lumot yig'adir. Mavzu' tegrasidagi fikrlar, sezgilar, tuyg'ularini to'playdir. Biroq, ularning hammasini yozabermaydir. Asarda mundarijaning to'g'rilig'i, tabiiyligi lozimdir. Mundarija g'ayritabiiy, noto'g'ri bo'lsa, asar o'zining ta'sirini yo'qotadir.

a) mavzu' tegrasidagi fikrlar, ma'lumotlar, voqealarning asar tilagiga muvofiq, asarning tilagini ochiq qilib bera olurlik bo'lg'anlarini oladir;

b) mundarijadag'i asosiy qismlarning bir-biridan uzun, bir-biriga munosabatisiz bo'lmag'anlarini oladir;

j)⁵ mundarija qismlarining bir-biriga qarshi bo'lmasliqlari, ya'ni birtasining bergan ta'siriga qarshi bo'lmaslig'ini eng katta bir shart qilib ko'zda tutadir.

Mana shul uch shartni ko'zda tutub yozilg'an asarda «birlik» bordir deyiladir. Bir asarning mundarijasi mavzu' bilan munosabatsiz yo bir-biridan hech turli boylanish bo'lmasa yo mundarijadan bir qismining ta'siri boshqa bir qismining ta'siriga qarshi, teskari bo'lsa, u asarda birlik yo'qdir deyiladir. Asarda mundarijaning to'g'riligi, tabiiyligi lozimdir. Mundarija g'ayritabiiy, noto'g'ri bo'lsa, o'zining ta'sirini yo'qotadir. Eski shoirlarimiz o'zlarining kecha qayg'ulari to'g'risida she'r yozg'anda «*Ohim alangasidan falaklar yondi, Ko'z yoshimdan yer yuzini suv bosti*» deb ingramakchi bo'ladir. Mana bunday so'zlar g'ayritabiiy, noto'g'ri bo'lg'ani uchun kulunch bo'lub chiqadir.

Eski yozg'uchilarimiz asarning birligini saqlamoqchi bo'lib, juda ifrotga tushar edilar. bir hikoya yozg'anda «*ammor uyyoni axbor va noqiloni osor andoq rivoyat qilurlarkim*»⁶ deb hikoya qahramonlarining tug'ilish kunidan boshlab o'lishiga qadar bo'lib o'tgan voqealarni bir yo'sunda, bir turli qilib qatorlab tizar edilar. Bu turli yozilg'an hikoyalar, dostonlar bir turli, bir tusda, o'zgarishsiz, harakatsiz yurub borg'ani uchun o'quvchilarni bezdirar, miyaga og'irlik qiladir. Bundan qochmoq uchun hikoya, ro'mon, dostonlarni turli ko'rinishlar, yangi-yangi fasllarda tuzish lozimdir. Misol uchun Cho'lponning («Qor qo'ynida lola» degan) hikoyasini olingiz. Buni eski shaklda yozmoqchi bo'lg'anda, «*Andoq rivoya(t) qilurlarkim*» deb boshlab, «*Samandar aka bor edi, uning qizi bor edi, biri qiziga sovchi yubordi...*» deb voqealarni qatorlab tizib, asarni bitirgan bo'lar edi. Biroq, Cho'lpon bunday qilmag'an. Mundarijani yangi-yangi to'rt faslg'a, to'rt ko'rinishga bo'lgan:

To'b o'yuni, shayx, to'y, odamlarning bu to'y to'g'risida fikrlari. Hamda hikoyaning Samandar akaning qizi to'g'risida bo'lg'anini sezdirmasdan qizlarning to'b o'yunlarini juda ustalik bilan tasvir etishga kirishgan...

TARTIB

Mundarija yaxshi tartib etilgan sayi(n) asarning qimmati ortadir, yozg'uchini muvaffaq bo'lishg'a yaqinlashtiradir. Tartib mundarija uzra yurguziladir. Shuning uchun mundarija yetarliq darajada yig'ilib tollang'andan keyingina tartibga kirish kerak. Tartib yolg'uz asar yozishda emas, so'z so'ylashda ham muhimdir. Bir notiq aytmoqchi bo'lg'ani so'zlarni qisqacha tartib qilmasdan minbarga chiqub gapursa, hech bir maqsadg'a yoqinlasha olmay(dir), so'zinda qayoqqa borishni bilmay gapura beradir, hech bitira olmaydir.

Tartibsiz asar yoza boshlag'anlarning ham shu balog'a yo'liqlishlari andoqdir. Cho'lponning yuqoridag'i hikoyasidag'i to'rtinchi ko'rinish, ya'ni: iki yigitning ko'chada to'y to'g'risida gapurishlari, qorovulning-da ularga qo'shilishi ortiqcha bir fasldir. Hikoya uchunchi faslda bitirilsa edi, qorovul tilida onglashilmoq istanilg'an edi. So'zlar ochiq onglashilg'an bo'lar edi. Hikoyaning ta'siri ham ortg'an bo'la(r) edi. Mana bunday ortiqcha fasllari bo'lmag'an asarlar «yaxshi tartib etilg'an» sanaladir.

USLUB

Yuqorida so'yladik: butun o'zbek yozg'uchilarining ifodalari o'zbekcha bo'lg'ani holda har birining o'ziga maxsus bir *uslubi* bordir. Biroq, uslubdag'i bu hol tuban, kuchsiz adib-yozg'uchining asarlarida o'zini ochiq ko'rsata olmaydir. Kuchsiz yozg'uchilarning uslublari bir-biriga o'xshab qoladir. Ular oddiy uslubda, umumiy til uslubida yozadir. Shoir-yozg'uchi san'atkorlikda ko'tarila borg'an sayi(n) o'ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydir.

Shoirning xayol, o'y, tushunish shakllari tugal, komil bo'lg'ach, o'ziga yarasha bir uslub borliqqa chiqqan bo'ladir.

Uslubning adabiyotdagi o'rni juda katta, juda muhimdir. Bir asardagi fikrlar, ma'lumotlarning eski, boshqa shoirlar tomonidan aytilg'an bo'lishi mumkindir. Ularning eskiligini bizga sezdirmasdan, bildirmasdan ifoda qilib, uni bizga o'quta olg'an kuch uslubdadir.

Eski adabiyotimizda «Layli-Majnun» dostoni bor. Buni fors shoirlari, turk shoirlari necha daf'alar yozg'anlardir. Hammasida hikoya birdir va voqea bir tu(r)lidir. Biroq forsha-turkcha bilg'an bir kishi ularning forsi(y)laridan Nizomiyni, ondan keyin

Jomiyni o'qiydir. Xusravg'a⁷ kelgach, Navoyini albatta ularga tarji' qiladir⁸. Fuzuliyni ko'rgach, Navoyining⁹ «Layli-Majnun»ini tokchaga qo'yub, Fuzuliyni o'qishg'a majbur kabi bo'ladir. Mana bular uslubning ishidir.

Eski-yangi shoirlarimiz orasida ishq, hijron (sevgi, ayriliq) yo'lida ko'p narsa yozilg'an, olardag'i fikrlarning bir-biriga o'xshag'anlari ochiq ko'rinadir. Biroq bu yo'lda Cho'lponning:

*Ketdingmi manguga tashlab,
Qoldimmi qayg'ularim-la?
Hijroning kuyini boshlab,
Yig'lovchi cholg'ularim-la!
Sevgimdan so'nggi malaklar
To'b-to'g'ri ko'kkami uchdi?
Ko'nglimdan toza tilaklar
Yovningmi bag'riga tushdi?
Ortiq sen mendan uzoqda
Ko'zlarni o'ynatasanmi?
Ortiq sen boshqa buloqda
Dillarni qaynatasanmi?
Ortiq sen undagi bog'da...
Ortiq men yakkami qoldim?
Faryod yo'q... barcha jahon jim
Yer yutsa yaxshi shu choqda!..
Ketdingmi sen meni tashlab,
Qoldimmi qayg'uni boshlab? —*

deb yig'lagani butunlay yangi narsa kabi sevilib o'qiladir. Bu-da uslubning hunaridir. Go'zal san'atlarda har millatning o'ziga maxsus uslubi bo'lg'ani kabi har zamonning o'ziga maxsus uslubi bordir.

She'rda fors uslubig'a berilib qolg'an Alisher Navoyi o'zining «Majolis» degan¹⁰ kitobida ba'zi shoirlarning tarjimayi holini yozg'anda «turkona» yozadir, «turkona she'rlari bor» deb ko'rsatadirkim, bu «turk uslubida yozadir» demakdan boshqa narsa emas.

Ovro'pa san'atkorlarining-da ba'zi bir asarlarida ruhimizda yaqinlik sezilganda «bu sharq uslubiga yaqinlashibdir» deb maqtaymiz.

Mana bunlar har millatning ayricha bir uslubi borlig'ini ko'rsatadir. O'zimizning o'zbek-chig'atoy adabiyotini olib qarag'anda juda ochiq ko'rinadirkim: Navoyi, Bobir, Boy-

qarolar zamonidag'i uslub bilan Umarxon, Fazliylar zamonidag'i uslub bir emasdir.

Umarxon zamonining uslubi bilan Muqimiy, Avloniy zamonidag'i uslub ham bu kungi yangi adabiyotimizning uslubi boshqa-boshqa uslublardir.

Navoyi, Bobir, Boyqaroning uch g'azalini bir yonda, Botu, Cho'lpon, Elbekning uch she'rini bir yonda qo'yub qarasak, oralaridag'i uslub boshqalig'i ochiq ko'rinadir. Shuning bilan Navoyi, Boyqaro, Bobirdan har birining o'ziga maxsus bir uslubi bo'lg'ani kabi Botu, Cho'lpon, Elbeklarining ham o'zlariga maxsus uslublari bordir. Demak, uslub zamon bilan o'zgargani kabi shaxs bilan ham o'zgaradir. Hatto, yana biroz chuqurroq borib, bir kishining sochimizim¹¹ yozg'anida ham uslubning o'zgarib qolg'anini ko'ramiz. Navoyining uslubi tizimda hashamatli bir ohang bilan yuradir, sochimda esa og'irlashib qoladir. Yana biroz ingichkarak qarag'anda, bir shoir uslubining asarning mavzu'iga ko'ra o'zgarganini ham ko'ramiz. Navoyining «Layli-Majnun»idag'i o'ynab qaynag'an uslubini uning «Lison ut-tayr»ida ko'rib bo'lmaydir. Biroq, bu o'zgarishlar (ya'ni: asarning shakli yo mavzu'iga ko'ra bo'lg'an o'zgarishlar) asosiy emasdir. Navoyi ham Cho'lponning uslublari tizim-sochimda yo mavzu'iga ko'ra o'zgarmak bilan ularning «o'zlik»larini (shaxsiyatlarini) yo'qotmaydir. Cho'lponning Cho'lponligi, Navoyining Navoyiligi bu shoirlarning tizim-sochim asarlarida mavzu' o'zgarishiga qaramasdan ko'runib turadir.

Bulardan boshqa uslubning sinfiga ko'ra o'zgarishi bor. Bizning O'rta Osiyo hijriy to'rtinchi asrning¹² so'nglaridan boshlab islom-eron madaniyati ta'siriga qattig' berilgan. Islom madaniyati bilan oziqlanuvchi bir madrasa-saroy guruhi paydo bo'la boshlag'an. Bu sinfning eng hashamatli kunlari, oltun davri mashhur jahongir Temur ham uning bolalari zamonida bo'lg'an, hijriy to'qqizinchi asrning¹³ boshlaridag'ina «Yusuf-Zulayho»sini yozg'an Durbekdan Navoyi, Bobir, Umarxon, Fazliylargacha, o(n)lardan zamondoshimiz bo'lg'an Muqimiy, Kamiylargacha yetishkan bir turli shoirlar bor. Bular haligi eron-islom ta'siri ostida qolib, sirtdagina qurilg'an dabdabalar, hashamatlarni sevguchi saroy-madrasa sinfiga qaratib, shularg'a o'qutg'ali yozar edilar. Bular

o'zlarini yuqori sinf atag'an aristo'krat shoirlarimiz edilar. Shular bilan birlikda bularni sirtidagi dabdabalariga qarshi o'zining yolg'uzg'ina samiymiyligi bilan o'zini saqlashg'a ti-rishqon bir adabiyotimiz bor.

Bular xalq orasidan chiqqan, xalqqa, ko'pchilikka qaratib yozg'an, so'ylag'an shoirlarimiz, baxshilarimizning asarlaridir.

Ahmad Yassaviy, Qul Sulaymon hikmatlari, Mashrab she'rlari, kim tomonidan to'qilg'ani onglashilmag'an «Ah-madbek», «Zufunun» dostonlari, Xivada Andalib ismli bir xalq shoiri tomonidan yozilg'an «Yusuf-Zulayho» shu qa-torg'a kiradir. Bular hamki sinfga, saroy-madrasa sinflarig'a qaratib yozmag'anlar. Ko'pchilikka sirtidag'i dabdabaga ko'ra samiymiylikni sevgan elga qaratib yozg'anlar. Shuning uchun bularning uslublari bilan yuqori darajada shoirlarimizning uslublari orasida ham tog'lar qadar ayirma, boshqaliq bordir.

Navoyining tizim asaridan:

*Sahar xovar shahi charx uzra kim xayl-u hasham chekti,
Shio'i xat bila ko'hsor uza oltun olam chekti.*

*Qazo farroshi chekti subhi siymin bir supurgisin¹⁴,
Muzahhab parlarin andoqki tovusi haram chekti.*

*Muazzin kabi toki kul uzra bong samad urdi,
Barahman dayr ayvonida ohang sanam chekti.*

*Yaqo chok etti gohi subh ul motamgakim oshiq,
Bu muhlik shomi hijron ichra yuz humoni g'am chekti.*

*Zamoni kuldi ul g'ofilgakim, davron sitam tig'in
Ango urmoqni onglab o'zgaga tig'i sitam chekti.*

*Xusho ulkim, muningdek chog', vafosi umrni onglab,
Sabuhi jomini ahhob birla damodam chekti.*

Navoyining sochim asarlaridan¹⁵:

*Tog', tog' niyoz raf'idan so'ngra fof, fof ixlos yuzidan
ma'zur ulkim: bu fasldakim navro'z nasimining mushkbezligi
bulut mizojin havoyi qilibtur; loladek savdoyiliqdan tog' havosi,
bulutdek havoyiliqdan qiyo savdosi boshg'a tushti.*

Bobirning tizim asarlaridan¹⁶:

*Dahrning men ko'rmagan javr-u jafosi qoldimu?
Xasta ko'nglim chekmagan dard-u balosi qoldimu?*

*Meni xor et(t)i-yu qildi muddaiyni parvarish,
Dahri dunparvarning o'zga muddaosi qoldimu?*

*Meni o'lturdi jafou javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmak uchun mehr-u vafosi qoldimu?*

*Oshiq o'lg'ach ko'rdim o'lumni o'zimga, ey rafiq,
O'zga ko'nglimning bu olamda harosi qoldimu?*

*Ey ko'ngil, gar Bobir ul olamni istar, qilma ayb,
Tengri uchun de, bu olamning safosi qoldimu?*

Bobirning sochim asarlaridan («Bobirnoma»dan):

*Yana Husayn Udiy edi. Udni mazaliq cholib, mazaliq
narsalar aytur edi. Udning torini iki qilib bir cholibdur. Aybi
bu ediki, bisyor noz ila cholur edi. Shayboniyxon bir navbat
soz buyurur. Takalluf qilib ham yomon-yomon cholur: ham
sozini kelturmay, yaramas soz keltirur.*

*Shayboniy fahmlar. Buyururkim: suhbatda-o'q g'alaba
«gardani» urar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi ishikim
bor, budur...*

Umarxondan¹⁷:

*Ey ko'ngul, holingni yoshurmoqqa imkon qoldimu?
Fosh bo'lmay ishq sirri hech pinhon qoldimu?*

*Furqati shomida ahvolimni so'rma, ey rafiq,
Kim: «Senga La'lidan ayru tushkani jon qoldimu?»*

*Dema sunbul: «Maq kibi holing nadan oshiftadir?»
Zulfiga nisbat topan bo'lmay parishon qoldimu?*

*Chatr urmish jism oro ko'nglim qushi tovusdek,
Ko'nglima, bilmamki, asri dog'i pinhon qoldimu?*

*Ko'zgu izhori tahayyur aylamish mendek, Amir,
Bir boqish birla oning yuziga hayron qoldimu?*

Cho'lponning tizim asarlaridan¹⁸:

Tola yo'llaridan...

*Tola yo'llaridan yurib boramen:
Har yaproq boshimda bitta yelpig'ich,
Yumshoq yel...
Yuzimni burib yuramen,*

Hislarim yel kabi yengil o'ynag'ich...
 Kichkina ariqning pastak shovvasi
 Mayin tovush bilan «shov»lab turadir.
 «Ay, qo'pol shaharning janjal-g'ovg'asi,
 Tola yo'llarida men boramen!» deydir.
 Tola yo'llarida telbalar kabi
 Ertadan kechgacha men ham chopamen.
 Afsonalardagi darbadar kabi
 Kimsasiz yerlarga qo'yun ochamen.
 Kimsasiz yerlarda sirlar aytildi,
 G'aflat uyqusidan uyg'onib ketdim.
 Yangi nashidalar dilga betladi,
 Ularda tuganmas ma'ni darj etdim.
 Shovva tovushlari erkin she'rimga
 Oltun qanot toqti afsonalardan:
 Olqishlar qo'zg'aldi gul-lolalardan,
 O'zlik yot ko'rindi turg'an yerimga...
 O'zlikdan tashqari bir dunyo ko'rdim...
 Ikkimiz o'shanda oqib boramiz,
 Foni qirg'oqlarni yiqib boramiz,
 Haqiqiy «birlik»ga shunda yo'l bo'ldim!
 Shu on... «o'zlik»larni urub boramen,
 Tola yo'llaridan yurub boramen!..

Cho'lponning sochim asarlaridan¹⁹:

Samandar aka uyiga kelguncha ko'nglidagi tuyg'u bilan
 tortishib keldi. O'zining piri-ustoziga tuzukgina, kattagina,
 iloji bo'lsa, boshqa muridlar bera olmag'an bir narsa ber-
 makchi edi. Biroq, uyida arzigudek bir narsa yo'q. Arziytur-
 g'an narsalari bo'lsa, barchasi qarzga ketgan...

Ko'b o'yladi. Biroq, hech bir narsaga ko'ngli harf topma-
 di, agar ilgorigi vaqt bo'lsa olaqashqani tutar edim...

Ko'ngli og'ridi: bir zamongi boyliklari, davlatlari esiga
 tushdi. Olaqashqasi, to'riq yo'rg'asi, bo'yi tevadek Maskov-
 zovut oti... uch faytun, yer-suvi... uncha-muncha berishni
 o'ziga ep bilmadi. Boshqa narsalarni bosib ketgundek bir narsa
 berishka o'ylar edi.

Elbekning tizim asarlaridan:

Bibixonim madrasasi
 «O'tmishdan estalik» dedim buni men,
 Chindan-da estalik uchun yashar:
 Quv-quvlab raqs urg'an bir ko'b ko'karchin

*Menga o'lmishlardan ertak aytishar.
Bir zamon ko'klarga qanot yozg'an bu
Sevikli, muhtasham, haybatli bino
Yemirilish soatini kutganday bo'lub,
Ko'runur ko'zlarga qayg'ilig'ina.*

*Yer yuzin titratgan zo'r botirlarning
O'lgach qoldirg'uchi suyaklariday,
Yer uzra to'plang'an kirpich yig'ini
Yurakka uradir alam tig'ini.
Netayin, bilmaymen men hech yig'ini!
Bilsaydim boshlardim yig'i-sig'ini!*

*Ko'zim yosh o'rniga olov sochadir,
Yimrik o'rinlarga qo'ynim ochadir.
Oltin-la yozilg'an ta'rix betiga
Qaraydir, o'ziga boblar ochadir.
O'qiydir: bul bobda bundayin ma'ni:
«Har bir ish bir holda qolmag'ay», ya'ni:
Har bir kamchilik qolmas mangulik,
Bir kun chiqqusi yana yangilik...*

El shoiri Andalibning «Yusuf-Zulayho»sidan:

*Ko'rmasam bir zamon toqatim yo'qdir,
Meni zor ingratib, qo'zim, ayrilma.
Sen ketarsan, men qolurman zor yig'lab,
Hijron o'ti birlan bag'rimni dog'lab,
Qaysi bir oshnodin seni so'rog'lab,
Shunqorim, lochinim, qo'zim, ayrilma.*

Mana shu o'rnaklar²⁰ Navoyi zamon, Umarxon zamon ham bu kunning uslublari orasidagi ayirmani ko'rsatgani kabi bu shoirlardan har birining o'ziga maxsus bir uslubini ham ko'rsatadir, ham ularning tizim-sochim asarlaridagi o'zgarish ko'rinib turadir.

SOCHIM, TIZIM

So'zlar, gaplarni uyushtirib tuzulgan asarlar adabiy bo'lsun-bo'lmasun, bitta yo'sundan birida tuzuladir: sochim, tizim (nazm, nasr).

Bir asarda so'zlar, gaplar belgili bir ohangga boylanmasdan, belgili bir o'lchov bilan o'lchanmasdan tarqalib, sochilib tuzilgan esa ul asar *sochim* yo'sunida tuzilgan bo'la-

dir. Misol: *Kampirning qarig'an, qurug'an ko'zlaridan yiroq-yiroq yerlardan iki tomchi yosh keldi. Butun tanini, muchalarini bosib, ezib, sindirib kelgan u iki tomchi yoshni yengi bilan artg'andan so'ng otasi ham shunday qizim... deydi. (Cho'lpon)²¹.*

Bir asarda so'zlar, gaplar belgili bir ohangga boylanib, belgili bir o'lchov bilan o'lchanib tuzilgan bo'lsa, u asar *tizim* yo'sunida tuzilgan bo'ladi.

*Yurakda umidlar, alamlar,
To'zimsiz qarog'ni bosarkan,
Nega men chaqmoqdek yugurmay?!
Eskigan, churugan tamallar
Yo'qlikka egri yo'l bosarkan,
Nega men undan yuz o'gurmay?! (Botu)*

Tizimning har bir kesigi bir *misra'* bo'lub, har iki misra'i bir *bayt* ataladi. Botuning yuqoridagi tizim she'ri olti misra' yoki uch baytdir²².

Tillarning ohang e'tibori bilan bir-birida bo'lmagan hollari bor. Rus tilida «bosim» (udareniye) bor²³. Buning so'z orasidagi o'mini qoida bilan bilib bo'lmaydi. So'zning oxirida, o'rtasida o'rinishadi. Butun turk tillarida esa «bosim» so'zning oxirida bo'ladi. Bosimi oxirida bo'lmagan so'zlar juda ozdir.

Forsi(y)cha yo arabchada qay bir cho'zg'ini «to'rt cho'zg'i» kabi cho'zish mumkindir. Har tilning o'ziga maxsus bo'lg'an bu hollari bu tilning tizim (nasr) usullariga kuchli ta'sir qiladi. Shuning uchun har tilning shu hollariga uyg'un bo'lg'an tizim o'lchovi *barmoq vazni* atalg'an o'lchovdir.

Barmoq vazni butun turklar uchun-da, biz o'zbeklar uchun-da milliy vazndir, musulmonlikdan burun butun turk shoirlari shul barmoq vazni bilan tizimlar, she'rlar yozar edilar.

Musulmonlikdan so'ngra turklar orasida, shaharlarda, saroy tegralarida arab-fors madaniyatiga berilgan, shuning ta'siri bilan yetishkan bir sinf (xos sinfi) turadi (paydo bo'ladi). Bu sinfdan yetishkan madrasa-saroy shoirlarimiz arab-fors adabiyot maktablaridan yetishkan kishilar edilar, bular arab-fors tillarining haligi «maddalik»²⁴ ohangiga uyg'un bo'lg'an *aruz* vaznini qabul qildilar hamda o'z she'rlarini, o'z tizimlarini shul vaznda yozdilar. Shunday bo'lub, arab-forsning aruz vazni biz turklarning-da bir sinf shoirlarimiz uchun tizim o'lchovi bo'ldi.

Milliy vaznimiz bo'lg'an barmoq vazni bularning orasidan chiqdi. Milliy vazn, barmoq vazni bu san'atkor shoirlarimiz orasidan chiqqan bo'lsa ham yo'qolmadi, o'lmadi. El-ulus aro yoyilib qoldi, el-ulusimiz o'zining qo'shuqlarini, ashulalarini shul vaznda aytdilar, dostonlarini shul vaznda o'qudilar, tingladilar. Arab-fors madaniyati ta'siri ostig'a kirgandan zamonamizgacha (o'n iki mulchar — asr chamasida) bizning tizim o'lchovimiz shu holda davom etti: arab-fors madrasasida yetishkan saroy shoirlari, xos sinfiga maxsus shoirlar aruz vaznida yozub-o'qudilar. Arab-fors adabiy ruhiga bo'yinsinmagan el shoirlari, turk baxshilari barmoq vaznini bark tutdilar. Shu bilan yurdilar. Shunday bo'lib, o'zbeklarda-da tizim o'lchovi iki turli bo'lib qoldi: birinchisi, o'zimizning milliy vaznimiz bo'lg'an barmoq vazni, ikinchisi, arab-fors o'lchovi bo'lg'an aruz vazni.

BARMOQ VAZNI

Milliy vaznimizda asos so'z bo'g'umlarining sanog'idir. Bir baytning birinchi misra'i necha bo'g'um esa, ikinci misra'i ham shuncha bo'g'um bo'ladi.

Bo'g'umlarning harf, cho'zg'i sonlariga esa ahamiyat berilmaydir. Bir harfli bo'g'um bilan iki harfli bo'g'um baravar sanaladi.

Bir baytning vaznini ko'rmakchi bo'lg'anda, birinchi misra' bo'g'umlarini barmoq bilan sanab o'qiymiz. So'ngra ikinci misra'i bo'g'umlarini sanaymiz, baravar kelsa, vazn tuzukdir deymiz. Bu vaznni *barmoq vazni* deyishimizga sabab shudir:

*Ko'nglimda bo'lg'an sevgi tamug'i:
Dardli ko'nglimning sevgan ozug'i,
Bu tamug'dagi olovlar so'nsa,
Tirikligimning so'nar yorug'i.*

Botuning mana shul iki baytining vaznini ko'rmakchi bo'lg'anda shunday qilamiz:

*Ko'ng-lim-da — bo'l-g'an — sev-gi — ta-mu-g'i = 10
Dard-li — ko'ng-lim-ning — sev-gan — o-zu-g'i = 10
Bu — ta-mug'-da-gi — o-lov-lar — so'n-sa = 10
Ti-rik-li-gim-ning — so'-nar — yo-ru-g'i = 10*

Ko'rinadurkim, Botuning yuqoridag'i she'rining har misra'i o'nlar bo'g'umidandir. Demak, bu she'r barmoq

vaznining «o'nlik» qismidandir. Masalaga shu bilangina to'xtamaymiz. Har misra'ning o'rta yerida bir-iki turish o'rni bo'ladir, biz munga *turoq* deymiz.

Bir misra'ning bo'g'umlarini, «turoq»larini sanag'anda shul «turoq»larni ko'zda tutamiz. Turoqning iki yog'ida bo'lg'an bo'g'umlarni ayri-ayri sanaymiz:

Ko'nglimda bo'lg'an — sevgi tamug'i 5+5
Dardli ko'nglimning — sevgi ozug'i 5+5

Demak, Botuning bu o'nlik tizmasi (5+5=10) shaklida ekan. Vaznda kenglik istaganlar shu turoq mas'alasiga ahamiyat bermaydilar. «Vaznda bu qadar ingichkalik shoirning ilhomini bo'g'moqdan boshqa bir foyda bermaydir», deyilar. Bu so'z to'g'ridir. Biroq, biz bundag'i misollarimizni turoqlari bilan ko'rub chiqishni munosib ko'rdik. Bizda barmoq vazni to'rtlikdan o'n oltilikkacha bo'ladi. Misollari shulardir:

To'rtlik:

Beshlik: *O'lgan kelmas,
O'chqon yonmas.* (El so'zi)²⁵

*Yosh qiz yuzini,
Qora ko'zini
Ko'rolmadim men.* (Botu)

Oltilik:

*Yaxshi topib so'ylar,
Yomon qopib so'ylar.*

Yettilik:

a) *Charxim tanob — tashlaydir,* 4+3
Bir baloni — boshlaydir. 4+3
b) *Suv kellar — guldir-guldir,* 3+4
Sevganim — qizil guldir. 3+4
Sevganim — topilmasa, 3+4
O'lganim — o'shal kundir. 3+4

Shoirimiz Cho'lpon yettilikning iki turining og'irrog'ini oralashtirib she'r yozg'an:

Men kuchli — menda isyon, 3+4
Men to'lqun — menda tug'yon, 3+4
Ko'purarman — tosharman. 4+3

Sakkizlik:

<i>Kel o'tirg'il — sajda qilg'il,</i>	4+4
<i>«Lot, monatka» — banda bo'lg'il,</i>	4+4
<i>Yo joningdan — umid uzg'il,</i>	4+4
<i>Yosh o'g'lon — kelganing nadir?</i>	3+5

(«Zayn ul-arab»)

To'qqizluq:

<i>Yurakda — umidlar — alamlar,</i>	3+3+3
<i>To'zimsiz — qarog'ni — bosarkan,</i>	3+3+3
<i>Nega men — chaqmoqday — yugurmay?!</i>	3+3+3
	(Botu)
<i>Yolg'uzliklarda — chidagandim,</i>	5+ 4
<i>Chunki men seni — o'ylagandim.</i>	5+4
	(?) ²⁶

O'nlik:

<i>Otimdir o'g'uz — bilinglar ayon,</i>	5+5
<i>Nomimdir Xisrav — bilinglar yaqin.</i>	5+5
<i>Erka malak — achchig'lanmam senga,</i>	4+6
<i>Uchursang-da — ko'kka yurak kulin.</i>	4+6

(F.)²⁷

O'n birlik:

<i>O'truk bo'yidagi — barcha tu/r/kmanlar,</i>	6+5
<i>Do'stim, xabar bergil — omon-esonmi?</i>	6+5

O'n ikilik:

<i>So'zim qattig' — tilim achchig' — o'zim zolim,</i>	4+4+4
<i>G'arib jonim — sarf aylaysan — yo'qdur molim.</i>	

(Yassaviy)

<i>Uzun, uzun arg'amchi — yo'lda yotarmi?</i>	
<i>Esizgina Mallaxon — go'rda yotarmi?</i>	7+5

(Ashula)

<i>Kechagi qaynashlar — pasaygan bo'lsa-da,</i>	
<i>Kechagi hujumlar — susaygan bo'lsa-da.</i>	6+6

(Botu)

O'n uchlik:

<i>Salom senga, malaklarning — ulug' rahbari,</i>	
<i>Bilim, hikmat ko'klarining — nurli hulkari.</i>	8+5

O'n to'rtlik:

*Dunyo, dunyo, san dunyo — kimga vafo qilibsən?
Sendan vafo kutganga — sen ko'p jaf qilibsan. 7+7*

Uqtirish: bir o'n to'rtlik misra' iki (misra'lik) yettilik misra' bo'la olg'ani uchun bu vaznda oz yoziladir.

O'n beshlik:

*Go'zal yulduz — yerimizning — eng qudratli—
tuyg'ani,
Nega bizdan — qochib muncha — uzoqlarga —
tushubsan. 4+4+4+3
(F.)²⁸*

O'n oltilik:

*Gasht etdim tog'-u tuzlari — ko'rdim ajoyib qizlari,
Bizning yerning kanizlari — hur ila g'ilmon mani zor. 8+8*

Uqtirish: o'n oltilik vaznning misra'lari juda uzundur, hamda har bir misra'i ikita sakkizlik misra' bo'larlikdir. Shuning uchun bu vaznda oz yoziladir.

Emdi aruz vaznini ko'raylik.

ARUZ

Yuqoridag'i fasllarda so'ylaganimiz kabi tizimda vazn mas'alasini millat o'z tilining ba'zi xususiyatlariga ko'ra hal qilg'an. Bizning tilimizga uyg'un kelaturg'an vazn, albatta, milliy vaznimiz bo'lg'an barmoq vaznidir. Biroq eron-arab ta'siri ostida aruz vazni ham adabiyotimizga kirgan, muhim o'rin olg'an, muvaffaqiyatsiz bir shaklda keng suratda bu kungacha davom etib kelgan. So'ng kunlarda yosh o'zbek adabiyoti zamonida o'z o'rmini yana barmoq vazniga topshirib, oradan chekilmoqda.

Aruz vazni arabnikidir. Arab shu vaznlarda she'r yozg'an. Hijriy (170 nchi) yilda o'lg'an imom Xalil ibn Ahmad bu vaznlarni yig'ib, belgili qoidalar ostiga kirgizdi, aruz qoidalarini tuzdi. Arab olimi tomonidan tuzilgan aruz qoidalarini forslar ham forsi(y) she'rlar uchun qabul qildilar. Biroq, forsiy she'r uchun qabul etilgan aruz arab aruzining xuddi o'zi emas edi. Forslar arab aruzini tuzatdilar. Kamchiliklarini to'ldirdilar. O'zlarining milliy vaznlarini ham shu qoidalarga ergashtirib aruzga kirgazdilar.

Mana shunday qilib, arab aruzini arab-fors aruzi holig'a keltirdilar. Bizning O'rta Osiyo turklari tomonidan qabul etilgan aruz shul arab-fors aruzidir. Bizning O'rta Osiyo xalqlari qachon qabul etgani aniq emas. Biroq hijriy 462 da Qashg'arda yozilgan mashhur «Qutadg'u bilig» kitobining shu aruz vaznida yozilg'ani e'tibor etilsa, juda eskidan qabul etilgani ma'lum bo'ladi.

ARUZ USULI

Yuqorida aytilgan edikim: bizning barmoq vaznimizda barmoq asosi so'z bo'g'umlaridir. Bizda tizim o'lchovi so'z bo'g'umlarining sanashidir. Aruz ham shundaydir. Aruz ham asos qilib so'z bo'g'umlarini oladi. Biroq u cho'zg'ilarning uzunlik, qisqalig'ini ham ko'zda tutadi. Bir necha so'z bo'g'umlidir. Har bo'g'umida necha harf, necha bo'g'um bor? Cho'zg'ilari uzunmi, qisqami? Mana, arab-fors aruzining tekshirgani shulardir. Bu tekshirish juda aylanmali yo'llarini munda chizib ko'rsatmak foydasiz, kulunch bir ish bo'ladi. Shuning uchun biz ularning tub tilaklarini o'z yo'limiz bilan onglatarg'a tirishamiz.

Aruzchilar so'z bo'g'umlarining, asosan, shu qismlarg'a ajratganini ko'zda tutadilar:

- a) bir harf, bir qisqa cho'zg'ili bo'g'um: *ma, ba* kabi;
- b) bir harf bir uzun cho'zg'ili bo'g'um: *yo, bu* kabi;
- j) iki harf, bir qisqa cho'zg'ili bo'g'um: *gal, bul* kabi;
- d) iki harf, bir uzun cho'zg'ili bo'g'um: *forscha shoh, xo'b* kabi. Aruz bilan yozilgan bir tizimning vaznini tekshirganda har misra'ning har so'zining har bo'g'umida necha harf, qanday cho'zg'i borlig'ini tekshirib turmoq, albatta, og'irdir.

Shoirni(ng) ilhomini bo'g'ub, til tekshirishga majbur qiladi. Aruzchilar mana shu og'irliqdan qutulmoq uchun yuqoridag'i cho'zg'i taqsimni ko'zda tutub, f, l, n, t, s harflari ham uzun-qisqa cho'zg'ilardan o'lchov so'zlar tuzganlar:

Qa-ni-sen — fa-u-lun, kel-dim — fa'lun, kel-dim — bu-kun — mus-taf-'i-lun kabi. Mana shu o'lchov so'zlariga *aruzning usullari* deyiladi.

Aruz usullari arablarda o'ntadi. Ular bu o'n usulni turli-turli o'zgartib ko'paytirganlar. Bu o'n usul o'zgartmalari

bilan juda ko'payadir. Biz bu yerda yolg'uz o'zbek-chig'atoy tizimlarida qabul etilganlarinigina ko'rsatib o'tishni yetarlik topdik.

O'zbek-chig'atoy tizimlarida arab-fors aruzidan olingan o'lchov so'zlari — aruz usullari shulardir:

Ma'ulun-mafoiylun²⁹ Mufta'ilun-mufta'ilun

Fa'ulun

Foilun

Ma'ulu

Fa'ilotun

Mafoiylun

Faul

Mafoiylu

Fa'lu

Faal

Foilotu

Foilotun

Fa'-fo'

Failun-fa'lun-failun

Mustaf'ilun

Mustaf'iylun

Bularning ma'nolari yo'qdir. Yolg'uzg'ina «o'lchov» so'zlaridir. Bir tizimni o'lchaganda shulardan bir qanchasini qatorlab qo'yub o'lchaydirlar. Misol uchun Bobirning shu baytini o'lchab ko'raylik:

Vazni: Mafoiylun, mafoiylun, fa'ulun

Seni ko'r^hmay yiroqdin zor bo'ldim,

Biroz yod et yiroqdin zorlarni³⁰.

O'lchash yo'li: *Seni ko'r^hmay* — mafoiylun: *yiroqdin zo* — mafoiylun — *r bo'ldum* — fa'ulun.

Biroz yod et — mafoiylun: *yiroqdan zo* — mafoiylun: — *rlarni* — fa'ulun.

Aruzchilar yuqorida ko'rganimiz o'lchov so'zlaridan tur-larini turli tartibda birlashtirib, aruz «bahr»lari tuzganlar. Aruz istilohida *bahr* vazn turkumi demakdir. Har bahrda bir-biriga yaqin ko'b vaznlar bordir. Arab aruzida o'n olti bahr bordir:

1. Madid

9. Mujtass

2. Tavi

10. Muqtazab

3. Basit

11. Muzori'

4. Vofir

12. Hafif

5. Komil

13. Munsarih

6. Ramal

14. Sari'

7. Rajaz

15. Mutaqorib

8. Hajaz

16. Mutadorik

Fors shoirlari arab aruzining o'n usulidan beshtasinigina o'zgartmalari bilan qabul qilg'anlar. Arabning 16 bahridan boshdag'i beshtasida oz she'r yozg'anlar. Hamda o'z milliy vaznlarini *jadid, qarib, mushokil* ismli uch bahr ostida yig'ib, haligi 16 bahrga qo'shg'anlar³¹. Shul yo'l bilan arab-fors aruzidagi bahrlarning soni o'n to'qquzg'a erishgan.

Chig'atoy-o'zbek shoirlari esalar, bu bahrlarning hammasidagi hamma vaznlarda she'r o'qug'anlar. O'zlariga qulay qurulg'an bahrlarning ba'zi vaznlarinigina ishlatganlar.

Chig'atoy-o'zbek adabiyotida ishlatilgan aruz vaznlari shulardir.

I

Bahri komildan bir vazn

Vazni: mutafoilun mutafoilun mutafoilun (mutafoilun)

*Hami zulfi, orazi davrida magar ul qamarki bu holadur,
Yurakimda furqati zo'ridin ishim oh-u dard ila noladur.*

O'lchash yo'li:

Hami zulfi o — mutafoilun, — *razi davrida* — mutafoilun, *magar ul qamar* — mutafoilun, *ki bu holadur* — mutafoilun, *Yurakimda fur* — mutafoilun, *qati zo'ridin* — mutafoilun, *ishim oh-u dar* — mutafoilun, — *d ila noladur* — mutafoilun.

II

a) foilotun foilotun foilotun foilun

*Bo'ldi gul vaqti-yu men dard-u g'amida mubtalo,
Ishq o'tida loladek bag'rimda yuz dog'i balo.*

(Boyqaro)³²

O'lchash yo'li:

Bo'ldi gul vaq — foilotun, — *ti-yu men dar* — foilotun, — *d-u g'amida* — foilotun, *mubtalo* — foilun: *Ishq o'tida* — foilotun, *loladek bag'* — foilotun, — *rimda yuz do* — foilotun, — *g'i balo* — foilun.

b) foilotun foilotun foilun

*Nechakim qildim vazo ko'rdim jazo,
Nechakim ko'rdim jazo qildim vazo.* (Bobir)

Nechakim qil — foilotun, — dim vafo ko'r — foilotun, — dim jaf o — foilun: nechakim ko'r — foilotun, — dim jaf o qil — foilotun, — dim vafo — foilun.

j) foilotun foilotun foilotun faulun

*Yor yuzimni ko'rub dard-u g'amim bilsa kerak,
Yuz ko'rub dard-u g'amim chorasini qilsa kerak³³.*

(Bundan boshlab o'lchash yo'li ko'rsatilmaydir. Yuqoridagi o'maklarga qarab tildagina o'lchab borish kerak.)

d) foilotun foilotun foilotun foilotun

*Guling ar qolmadi gulzorda bo'stonda nashiman,
Lekin o'lding chamanistoni fasohatda saromad.*

(Komil)

x) foilotun foilotun foilun

*Xon Samarqandni oldirganda,
Boyagi qal'ada o'lturg'anda.*

III

Bahri rajazdan ilqi vazn

a) mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

*Davron g'amin barbod qil, ishrat uyin obod qil,
Jon-u ko'ngilni shod qil ovozi chang-u nay bila³⁴.*

b) muftailun mafoilun muftailun mafoilun

*Bog'i jahonki xush erur gulshani ayshxonasi,
Rohati jism-u jon erur bazmi adab nishonasi.*

IV

Bahri hazajdan yetti vazn

a) vazni: mafoilun mafoilun faulun

*To'kub qonim tarahhum qilmading hech,
Ko'rub holim tabassum qilmading hech.*

(Bobir)

b) mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

*Kular edim burun Farhod-u Shir(in) dostonig'a,
Bu Shirindurki, oning birla-o'q hamdoston o'ldum.*

(Bobir)

j) maf'ulu mafoiylu mafoiylu faulun

*Ey gul, meni zor etmaki, husnung chamanida,
Bir ko'z yumub ochg'uncha bu gulzor topilmas.*

(Bobir)

d) maf'ulu mafoiylun faulun

*Devona bo'lub chiqib jahonda,
Ovora diyor-u xonumonda.*

x) maf'ulu mafoiylun maf'ulu mafoiylun

*Har yong'aki azm etsam yonimda borur mehnat,
Har soriki yuz tutsam o'trung'a kelur qayg'u³⁵.*

v) maf'uvlu mafoilun mafoiylu faol

*Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi.
Ko'nglum bu g'aribliqda shod o'lmadi hech,
G'urbatda sevinmas ermish, albatta, kishi³⁶.*

(Bobir)

z) maf'uvlu mafoiylu fa'uvlun

*Tong otti, jahon zulmati bitti,
Mungli kecha ming dard ila o'tti.*

V

Bahri mujtassdan iki vazn

a) mafoilun foilotun mafoilun failun

*Ko'ngilga bo'ldi ajib balo, qaro soching,
Shikasta ko'nglim bo'lmish qaro, balo soching.*

b) mafoilun foilotun mafoilun foilotun

*Ne tong, agar seni ko'rmay fig'on qilay tun-u kun men,
Ki umr bo'yicha menga rafiqi dard-u balo sen.*

VI

Bahri muzore'dan iki vazn

a) maf'ulu foilotun mafoiylu foilun

*Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga yori vafodor topmadim³⁷.*

b) maf'ulu foilotun maf'ulu foilotun

*Zulming aro doriq sabza ichida lola,
Ul chashmi pur xumoring loladagi g'azola.*

VII

Bahri hafifdan bir vazn

Foilotun mafoilun failun

*San'atim onda soz chalmoq ishi,
Qilmayin men kabi ishimni kishi.*

VIII

Bahri munsarihdan iki vazn

a) muftailun foilotu muftailun fa'

*Ulki menga yori dilnavoz ko'rundi,
Javrni ko'rsatti ko'b-u oz ko'rundi.*

b) muftailun foilun muftailun foilun

*Shohi gul-u nastaron hid berur bo'yidan,
Atrini mushki Xo'tan kasb qilur bo'yidan.*

IX

Bahri sare'dan bir vazn

Muftailun muftailun failun

*Eski ommaga bo'lub pech-pech,
Hechdin o'zga nima yo'q onda hech.*

X

Bahri mutaqoribdan uch vazn

a) faulun faulun faulun faul

*Chu Daroni dahr etti jondan sutuh,
Skandari jahondor Doro shukuh.*

b) fa'ulu faulun fa'ulu faulun

*Ey yuzi nasrin, qomati shamshod,
Necha qilursan jonima bedod.*

j) faulu faulun, faulu faulun, faulu faulun, faulu faulun

*Hamisha tubi qadingga vola, hamisha oshiq ruhingga lola,
Hamisha hayron ko'zingga abhor, hamisha oshiq labingga kavsar.*

Arablar yuqoridag'i vazndan yolg'uz sakkiz ruknlik yozsalar-da, fors, turk shoirlari 16 ruknlik yozg'anlar.

Misolimiz shul 16 ruknlikdir.

XI

Bahri mutadorikdan bir vazn

Foilun foilun foilun foilun

*Sen kabi ko'rmadim bir vafosizni men,
Men kabi ko'rmading bir vafoliqni sen.*

Mana chig'atoy-o'zbek adabiyotida qabul etilgan aruz vazn-lari shulardir. Biroq bu uzul-kesil bir gap emas. Oxtarib topqonimiz shulardir. Yana topilsa, ilova qilinadir, albatta.

ARUZNING BIZNING TILGA YARAMAG'ANLIG'I

Yuqorida so'yladikim, arab-fors so'zlarida turkcha so'zlardag'i bosim o'rnida «madd» bor, bu «madd» ham turkchaning bosimi kabi vaznning oxirida kelmaydir. So'zning ham cho'zg'isini «maddlamak» — tortib, cho'zib aytmak mumkindir.

So'ngra arab-fors so'zlaridag'i «madd»ning bizning til-dagi bosim kabi belgili bir o'lchovi yo'qdir. Uni bir uzun cho'zg'idan to'rt uzun cho'zg'igacha tortmoq mumkindir.

Shuning uchun aruz usullarini «qisqa maddli», «uzun maddli» deb ajratib, taqti' qilishga majbur bo'lamiz. Bizning tilda esa «madd» yo'qdir. Aruz vaznida asar yozg'anda aruz usulidag'i «uzun maddli» o'lchovga to'g'ri kelturmak uchun turkcha so'zlarni ham «uzun madd» bilan aytish lozim kela-dir, bu esa juda kulunch bo'ladir.

Aruzning eng ohangli, eng o'ynoqi bir vaznida yozilg'an turkcha bir she'rmi qishloqda yashag'an, o'z tilining ohangini buzmag'an bir turkka o'qutsangiz-u tinglag'ani she'rda turkcha so'zlarning cho'zulub, tuzatib bemaza etilib aytilg'anini eshit-gach, albatta, kuladir-da, tinglag'ani she'rning bir turk og'zidan chiqmag'aniga hukm qiladir. Emdi shu da'voning quruq dalilsiz bo'lmag'anini ko'rsatmak uchun misollar keltiraylik:

Durbekdan:

(muftailun muftailun foilun)

*Bor edi Misr elida bir butparast,
Yurur edi Misrda payvasta mast.*

*Barcha oning yu...zina oldirdi ko'z,
Borchasining og'zida qolmay...di so'z.*

*Jumlayi nomusingg'a aylar ziyon,
Se...ni qilur ayb bu xalqi jahon.*

Bobirdan:

(foilotun foilotun foilun)

*O'zni, ko'ngil, aysh ila tutmoq kerak,
Bizni u...nutqonni u...nutmoq kerak.*

(mafoilun 4 daf'a)

*Tiyo olmon yig'i...ni ko'rgach ul yoshni, vale ul ham,
Ko'zim yoshi...ni ko'rgach asray olmas yuzni kulgu...din.*

Navoiydan:

(maf'ulu mafoilun faulun)

*Yo...rim kechakim nasimi gulbez,
Bo'ldi chaman ahli uzra gulrez.*

Komildan:

(mafoiylun 4 daf'a)

*Guli ruxsoring-u sarvi qadingning o..rzu..si..da,
Qilur qumri-yu to'ti tun-kun alxon-u nag'ma kelgil.*

(foilotun foilotun foilotun fa'lun)

*O'rtonib furqati o'nti..g'a, base, zor o'ldim,
Rohatim ketti g'am-u g'ussa bila yor o'ldim.*

Umarxondan:

(foilotun 4 daf'a)

*Yo Rab, ul oyning nasimi subhi farroshimidur?
Yo bu g'avg'olar firoq ahlini g'avg'osimidur³⁸.*

Mana shu misolni yetarlik ko'rub, mas'alaning boshqa tomoniga qaraylik, aruz vazni bilan she'r so'ylashga davom eta berganda bora-bora tilimiz bilan aruz vaznining bir-biriga kelishib qolishi mumkinmi?

Albatta mumkin, biroq, forsi(y), arabiy so'zlar bilan, ham forsi(y)chaning vasfi, izofiy tarkiblari bilan tilimizni to'ldirmoq sharti bilan mumkindir. Bu ishdan na foyda ko'ramiz, uni bilmayman. Aruz vaznini sevguchi usmonli adabiyotlaridan ba'zilar tabiiy hodisalarning har birida bo'lg'an o'ziga maxsus ohangini aruz vaznlaridan topmoq mumkindir. Shuning uchun qaysi mavzu'ga munosib bir vaznni topib olarmiz. Netaykim: usmonli shoir Tavfiq Fikrat «Yog'mur» otli tizmasida *faulun, faulun, faulun, faul* vaznida yozadur. Bu vaznda esa yog'murning ohangiga o'xshash

singarlarni «g'avsatg'uchi, bo'shatg'uchi bir ohang bordir» deb aytalar.

Meningcha, bu da'voning ham asosi yo'qdir. Chunki Tavfiq Fikratning «g'avsatg'uchi» vaznida fors shoiri Firdavsiy o'zining «Shohnoma»sini yozg'an. Qilich, qalqon, olov, qon maydonlarini juda yaxshi tasvir etgan «Shohnoma»ning urush maydonlarini o'qug'anda haligi «yog'mur»ning g'avsatg'uvchi ohangi» sira esingizga kelmaydir.

Navoyi ham shul vaznda o'zining «Iskandarnoma»sini yozg'an. Onda buyuk urush maydonlarini butun foje'lari bilan ko'rsatgandir. To'g'ridir: fors she'rlaridag'i vaznlar orasida juda o'ynoqi, juda sho'x vaznlar bor. Biroq, bularning go'zalliklari shul fors tilidagina qoladir. Bizning tilimizni forsiy-arab so'zlari bilan ishlatmak mumkin emasdir.

QOFIYA

Misra'larning oxirida tovushlar bir xil turli bo'lg'an so'z bo'g'umlarig'a *qofiya* deyiladir.

Botuning:

*Adam adamdir, sajdalar ortiq,
Adam so'zlari adamg'a tortiq.
Bordan tugar kuch, bunga bor shohid,
O'ylaring tubsiz, samarsiz, zohid, —*

degan she'rda «tortiq» bilan «ortiq» so'zlari qofiya bo'lg'ani kabi «shohid» bilan «zohid» so'zlari ham qofiyadir. Burung'i she'rlarimizda qofiyaning juda katta o'rmi bor edi. Hatto, vazn, qofiyasi bo'lmag'an asar she'r sanalmas edi.

Tizma asarlarning shakllariga ko'ra qofiyaning belguli tartibi bor edi. Masalan, asar «masnaviy» (ikilik) esa har iki misra'ning o'ziga maxsus qofiyasi bo'ladir: g'azal esa, qofiyaning birinchi iki misra'i bilan ondan keyingi har bir bayt oxirida bo'lishi ko'riladir.

Masnaviydan misol:

*Toshkent eshigi ochilg'uncha,
Ondagi mastlar oyilg'uncha,
Sizni bu band ila asrarbiz,
Aylamang xavf bu ishlardan siz.
Qal'ani xoli etub chiqsunlar,
Burj-u borularini yiqsunlar.*

(«Shayboniynoma»dan)

G'azaldan misol:

*G'unchadek ko'nglum mening gulzor mayli qilmag'ay,
G'am bilan butkan ko'ngul gulgashit ila ochilmag'ay.*

*Rango-rang gullaringni, bog'bon, arz etmag'il,
Tah-batah qonliq ko'ngul gul orzusini qilmag'ay.*

*Yo'qtur ulkim gul yuzingdin ayri boqsam gul sari,
G'uncha yanglig' ko'ngluma yuz xori g'am sanchilmag'ay.*

*Sendin ayrildim esa bo'ldi nasibam xori g'am,
Sendin, ey gul, emdi Bobir bir zamon ayrilmag'ay*³⁹.

Ba'zi g'azallarda har misra'dan keyin birgina so'z qaytarilib turur. U so'zga *radif* deyiladi. Bobirning:

*Jonima o't soldi ul ruxsorayi zebo yana,
Ko'ngluma ul zulf bo'ldi moyayi savdo yana*

degan baytida, «zebo», «savdo» so'zlari radifdir⁴⁰. El adabiyotimizda qofiya boshqacharoq bir yo'sundadir: «Yo masnaviy yo'sun-la har iki misra'da bir qofiya keltirilgan sanarliklarga bo'linib, har to'rtlikning 1-, 2-, 4- misra'larda bir qofiya qilib, uchinchi misra'ga ayrica qofiya qilib, uchinchi misra'ga ayrica qofiya berilgan yo to'rtlikning 1-, 2- misra'ga bir qofiya, 3-, 4- misra'larida bir qofiya berilgan. El ashula ham dostonlarida ko'rganimiz kabi. Hamda shu yo'sunlarning har biri, albatta, lozim deb topilmagan. Ko'b joylarda bu yo'sunlar bir-biriga aralashtirilgan.

Ba'zi misra'lar qofiyasiz ham bo'lib o'tgan. Bizning bu kungi yangi adabiyotimiz ham qofiya to'g'risida el adabiyoti yo'li bilan bormoqdadir.

FORS-ARAB ARUZIDA TIZIM SHAKLLARI

Eski tizmalarimizda mavzu' doirasi juda tor bo'lgani kabi shakl doirasi-da tordir. Adabiyot, she'r torliqni istamaydir, torliqda o'smaydir. Bizning adabiyotimiz taqlidchilikdan chiqolmay bo'g'ulib qolg'anig'a sabab mana shu mavzu'da, shaklda torliqdir. Bizda fors, arab aruzidag'i tizmalarning shakllari tubandagichadir:

G'AZAL

Birinchi baytning har iki misra'ida, ondan keyin har baytning oxirida qofiya bir turli bo'lg'an tizmalar 12 baytdan

ortuq bo'lmasa g'azal bo'ladi. Yurak «lirizmi» she'rlari ko'brak g'azal shaklida aytiladi.

Misol:

*Kimga qildim bir vafokim, ming jafosin ko'rmadim,
Ko'rguzub yuz mehr, ming dard-u balosin ko'rmadim.*

*King'a boshimni fido qildimki, boshim qasdig'a
Har tarafdan yuz tuman tig'i jafosin ko'rmadim.*

*Kimga ko'nglum ayladi mehr-u muhabbat foshkim,
Har vafog'a yuz jaso oning jazosin ko'rmadim⁴¹.*

QASIDA

G'azal yo'sunida tuzulib, o'n iki baytdan ortuq bo'lg'an tizmalarg'a *qasida* deyiladi. Qasida g'azaldan kengrakdir. Maxtashlar, maxtanishlar, tabiat tasvirlari, axloqiy fikrlar qasida yo'sunli aytiladi. Bizning o'zbek-chig'atoy adabiyotimizda qasida yo'li judayam kengaymagan, chiroylik o'maklari ozdir.

QIT'A

G'azalning birinchi bayti bo'lmasa, qolg'ani *qit'a* bo'ladi. Boshqacha aytganda, qofiyasi har baytning oxirida bo'lub, birinchi misra'i qofiyasiz bo'lg'an tizmalarga *qit'a* deyiladi. Ko'brak talabnomalar, chaqirish bitiklari, nasihatlar *qit'a* shaklida yozilg'andir.

MASNAVIY

Har baytning iki misra'i o'ziga maxsus qofiyasi bo'lg'an tizmalarga *masnaviy* (ikilik) deyiladi. Dostonlar, maktublar (ko'brak sevgi maktublari) masnaviy yo'sunli yoziladi.

Misol:

*Men qaribman, meni xud netg'usidir,
Meni bu yerda muqim etg'usidir.*

*Na qo'lum bor, na oyog'im, na belim,
Bu qadar evriladir so'zga tilim.*

RUBOYI

To'rt misra'ligina bo'lub, 1-, 2-, 4- misra'i qofiyadosh, uchinchi misra'i qofiyasiz bo'lg'an tizmalarga *ruboyi* deyiladi. Ruboyi forsi(y)ga maxsus bir tizim shaklidir. Bizga

forslardan kelgandir. Buning maxsus vazni bordir. Arab-fors aruzini chig'atoychada yozg'an Navoyi ruboiy uchun «hazaj» bahridan yigirma to'rt vazn borligini so'ylaydir. Biroq bu yigirma to'rt vazn bir-biriga shuncha yoqindir kim, Navoyining o'zi ham, misollarini ko'rsatganda aralashtirib yuboradir.

Mening fikrimcha, bu yigirma to'rt vaznni bir vazn sanamoq mumkindir. Ozgina o'rganib turg'an ruboyiga misol:

*Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir,
Har kimki jaf qilsa, jaf topqusidir.
Yaxshi kishi ko'rmagay yomonliq hargiz,
Har kimki yomon bo'lsa, jazo topqusidur⁴².*

Turk adabiyotida ruboyining yana ikkinchi bir shakli bordir. Bunga *tuyuq* deyiladi. Tuyuq qofiya e'tibori bilan fors ruboyisi kabidir. Vazn boshqa, Navoyi tuyuqni ramal bahridan deb ko'rsatadi. Ham shu vaznda shu misolni ko'rsatadi:

*Yo Rab, ul shahd-u shakar yo labmudur,
Yo magar shahd-u shakar yolabmudur,
Jonimga payvasta o'qin otg'ali,
G'amza o'qin qoshig'a yolabmidur.*

Ko'riladur kim, buning qofiyasida so'z o'yunlaridan tajnis⁴³ bordir. Shunga tayanib, «tuyuq to'rt misra'li, qofiyasi tajnisli tizmalardir», deb ta'rif qiladilar. Holbuki, Navoyining «Mezon ul-avzon»ida ko'rsatilg'aniga ko'ra, tuyuq uchun tajnis albatta lozim emas. Navoyi bu haqida mana shunday deydi: «Birisi tuyuqdur kim, iki baytg'a muqarrardir. Va sa'y qilurlarkim, tajnis etilg'ay» («Mezon ul-avzon»).

Mening fikrimcha, barmoq vaznimiz bilan yozilg'an to'rtlik tizmalarning oti bo'lg'an, so'ng'alari arab-fors aruzi bilan yozib boshlag'an shoirlarimiz uning vaznig'a yaqin bir aruz vaznig'a aylantirib, jinsli qilurg'a ham tirishkan bo'lsalar kerak.

MUSTAZOD

Bir g'azal yoziladi. Har misra' har baytidan keyin shul misra'ning bir bo'lagi vaznida so'z orttiriladi. Bunga *mustazod* deyiladi.

Misol:

Husayniyning Navoyiga muxammasi

*La'li jonbaxshingdin¹ ayru obi hayvonni² netay,
Har dam ar³ yuz jon berur jononasiz jonni netay,
Gar emas manzur husnang, hur-u g'ilmonni netay,
Gulshani ko'yingdan ayru bog'i rizvonni⁴ netay,
Boshim gar gul sochar, sonsiz gulafshonni⁵ netay?*

*Hajr⁶ anduhida⁷ to gulshan aro qildim guzar⁸,
Sarv bo'yi qomatingni nahlidan⁹ berdi xabar,
Lek¹⁰ oning vaslidin ne bahra topdim ne samar¹¹,
Nahl qadding chun emas giryon ko'zimda jilvagar,
Jo'ybor¹² atrofida sarvi xiromonni¹³ netay?⁴⁵ — deb boshlang'an.*

Ha(r) bir bo'lagida:

*Xarobot¹⁴ aro kirdim oshuftahol,
May istarg'a ilkimda singan safol*

misra'lari qaytarilg'an go'zal bir tarji'bandi⁴⁶ bor. Shuning bir bandini yozib ko'rsatamiz:

*Ketur, soqiyo, mujdai jomdin
Ki, pajmurda¹⁵ bo'lmishmen ayyomdin.
Bu gulshan guliga chu yo'qtur vafol,
Ne parhez etay jomi gulfomdin¹⁶.*

*Chu yo'q shomi hijron xumorig'a¹⁷ subh,
Ichib onglamay subhni shomdin.
Xalos aylay o'zni may-u nuqlning¹⁸
Suv-u donasi birla bu domdin¹⁹.*

¹ **La'lbaxsh** — jon bag'ishlovchi lab.

² **Obi hayvon** — hayot suvi.

³ **Ar** — (forscha) asar.

⁴ **Bog'i rizvon** — jannat.

⁵ **Gulafshon** — buyuk bayramlarda qilinaturg'an bir turli o't o'yuni.

⁶ **Hajr** — ayriliq.

⁷ **Anduh** — qayg'u.

⁸ **Guzar qilmoq** — o'tmoq.

⁹ **Nahl** — nihol.

¹⁰ **Lek** — lekin.

¹¹ **Samar** — meva.

¹² **Jo'ybor** — ariqlar orasi.

¹³ **Sarvi xiromon** — mang'ib (xirom qilib) yurg'uchi sarv bo'yli go'zallarga berilgan sifat.

¹⁴ **Xarobot** — mayxona.

¹⁵ **Pajmurda** — ruhsiz, so'lg'in.

¹⁶ **Gulfom** — gul rangli.

¹⁷ **Xumor** — bosh og'rig'i.

¹⁸ **Nuql** — gazak.

¹⁹ **Dom** — tuzoq.

*Bo'lay dayr²⁰ pirig'a andoq murid,
 Ki yod etmayin shayxulislomdin.
 Kiray dayr aro o'yla majnun-u mast
 Ki, ketsun xirad²¹ xos ila omdin.
 Solay bir alolo²² xarobotda,
 Ki chiqsun fig'on²³ ahli ayyomdin.
 Xarobotiy o'lmoqlig'im, zohido,
 Savol etma, men zor-u badnomdin.
 Garav qilg'ali mayg'a chun qolmadi
 Ne tasbeh-u ne xirqa²⁴, nokomdin.
 Xarobot aro kirdim oshuftahol,
 May istarg'a ilkimda singan safol²⁷.*

*Bir dam, ey ahbob, har sori qoshindin ketmangiz,
 Harnakim derman muvajjah²⁵ bo'lmasa, eshitmangiz!*

*Bu, ki derman chehradin²⁶ qonli yoshni ortmangiz,
 La'lgun²⁷ ashkim labi hijronida²⁸ ayb etmangiz!*

*Ko'z yo'lidin to'kmayin bag'rimdag'i qonni netay,
 To ayridi mendin ul mahvashni²⁹ charxi kajnihol³⁰.*

*Ey Husayniy, telba ko'nglum bo'lmadi bir lahza³¹ shod,
 Oqibat chun topmadim ul sho'x vaslidan murod.*

*Yordin ayru buzuv ko'nglumga qildim xayrbot³²,
 Ey Navoyi, o'yla ganj³³ o'lmay chu vayronni netay.*

TARJI'BAND, TARKIBBAND

Uzun bir tizma bir necha qismga ayriladir. Har bir qismning o'ziga maxsus qofiyasi bo'ladir. Biroq har qismning oxirgisini butunlari boshqa qofiyada yo bir necha

²⁰ Dayr — butxona.

²¹ Xirad — ong.

²² Alolo — shovqin.

²³ Fig'on — qichqirish.

²⁴ Xirqa — shayxlar choponi.

²⁵ Muvajjah — maqbul.

²⁶ Chehra — yuz.

²⁷ La'lgun — qizil.

²⁸ Hijron — ayriliq.

²⁹ Mahvash — oy yuzli.

³⁰ Charxi kajnihol — egri tabiatli falak.

³¹ Lahza — zamon.

³² Xayrbot — vido.

³³ Ganj — xazina.

qism bilan bir qancha qofiyada bo'ladi. Bunga *tarkibband* derlar. Birinchi qismining oxirgi ikki misra'si har qismning oxiriga qaytarilib tursa, *tarji'band* ataladi.

Navoyining:

*Ketur, soqiy, ul mayki subhi alast',
Oning nash'asidin ko'nglum edi mast.*

USLUBNING UMUMIY, XUSUSIY HOLLARI

Yuqorida uslubning sinfga, zamong'a, millatga, shaxsga, hatto, bir shaxsning sochim, tizimiga ko'ra o'zgarib turg'ani ko'ruildi. Shuncha o'zgarishgan, bir holda turmag'ur bo'lg'an uslubning xususiy, umumiy hollarini ajratib, aniqlab qo'ida shaklida ko'rsatmak mumkin bo'lmag'an bir ishdir, og'irdir. Shunday bo'lsa ham adabiyot saboqlarida davom etgan talabaga fikr berish tilagi bilan uslublar orasida bo'lg'an o'rtoq sifatlarni ajratib olib qo'ida shaklida ko'rsatmak foydasi bo'lmaydir.

Umuman, jug'rofiyo, hisob, handasa kabi ilmiy, fanniy mas'alalar to'g'risida yozilg'an asarlarning uslubi bilan adabiy, she'riy parchalarning uslubi orasida ko'zga ko'rinarlik ayirma bor. Fanniy, ilmiy asarlardan maqsad tuyg'ularimizni o'quvchilarga o'tkarib, ularda bir turli hayajon (ruhiy to'lqun) qo'zg'atmoq emas, ilmiy bir haqiqatni onglatishdir. Bu maqsad uchun sodda uslub yetarli ko'rilgan hamda bunday asarlar tutash shu sodda uslub bilan yozila kelgandir.

Adabiy, she'riy asarlardan esa maqsad o'quvchini qaynatmoq, unda ruhiy bir to'lqun yaratmoqdir. Buning uchun xayol yordami bilan uslubni bezatish lozim ko'rilgan hamda adabiy, she'riy asarlar har vaqt mana shunday bezalgan uslubda yozila kelgandir. Mana shu ayirmaning ko'zda tutub, adabiyot kitoblarida uslubni *sodda uslub*, *bezalgan yo tasviriyl uslub* deb ikiga ajratadirlar.

Uslubning hollarini ham shul asosga ko'ra ikiga ajratib ko'rsatamiz, sodda ham she'riy uslublarning hammasida topilishi matlub⁴⁸ bo'lg'an hollarg'a uslubning *umumiy hollari* deyiladi.

¹ *Subhi alast* — azaldan.

Tasviriyl uslublarda topilishi matlub bo'lg'an hollarg'a *uslubning xususiy hollari* deyiladi.

Endi uslubning umumiy hollarini, ya'ni har uslubda topilishi matlub bo'lg'an hollarni ko'ramiz:

TUZUKLIK

U asardagi so'zlar ham gaplari sarf, nahv ham shevaga ko'ra tuzuk bo'lsa, shul asarning uslubida *tuzuklik* bor deyiladi.

Tuzuklik har uslub uchun juda zarur, juda keraklik bir holdir. Bir fikr qanday go'zal, qanday foydaliq, qanday ochiq bo'lsa bo'lsun, uni ifoda qilg'animizda so'zlarimizning, gaplarimizning sarf, nahv, shevaga ko'ra buzuvchiligi u fikrning ta'sirini yo'qotadi. O'zbekchani yaxshi bilmagan kishi bilan gapirishib turg'anda qanday bir holda qolsangiz, buzuvchi bir uslubni o'qug'anda ham xuddi shu holatda qolurmiz.

O'zbek shoiri Fanoning:

Ushshoqlarg'a bo'lmasa shavqin chu rahnamo, —

degan misra'ida sarf yanglishi bor. Oshiqlar o'rmiida «ushshoqlar» degan. Holbuki, «ushshoq» so'zining o'zi oshiqlar demakdir. Ruschadan tilimizga tarjima qilinib, Elbekning «Go'zal yozg'ichlar»ida bostirilg'an «Qush qo'shig'i» hikoyasida⁴⁹ shu: «*Beshikdagi bolang menga qarab yorug' chiroyday katta ko'zlarini ochib, mening qo'shug'imni ham tinglab, «onam qani?» dedi, — iborasidan «katta ko'zlarini ochib» parcha(si) nahvga ko'ra yanglishdir. Chunki bundagi «katta» so'zi ko'zga emas, «ochib»ga baylanadi. Bolaning ko'zi katta emas, bola ko'zini katta ochg'an. Buning nahvga ko'ra to'g'risi: «ko'zlarini katta ochib» shaklidir.*

Yana shul «Go'zal yozg'ichlar»dag'i «Binafsha» hikoyasining shu: «*Gulzor ichidagi gullar hech bir binafshaning borlig'ini sezmaydirlar, bilmaydir»* degan parchasida nahviy yanglishiq bor. «*Hech bir»* degandan keyin «*sezmaydurlar» «bilmaydurlar»* emas, «*sezmaydur, bilmaydur»* demak kerak edi.

Burung'u shoirlarimizdan Fanoning:

*Voy gul bir shavqida qon bo'ldi ko'nglum g'am ishi,
Bulbuli sho'ridadek yuz rang nolondur bukun, —*

degan baytida nahviy yanglishiq bor. Bu baytda «ko'nglum ishi» ega, «nolondur» so'z kesimdir. «Ko'nglum ishi nolondur» degan gap nahvga ko'ra yanglishdir. Ko'ngulni ishi «nola»dir, «nolon» emas. Navoyining «Layli va Majnun»idan shu:

*Gulshan aro qaysi xushdin fard,
«Yotib» edi yerda o'ylakim gard.*

*Ham mag'zida xushdin xabar yo'q,
Ham jismida ruhdin asar yo'q.*

*Yorim necha kim nasimi gulbez,
Bo'ldi chaman ahli uzra gulrez,—*

degan parchada «yotib», «yorim» so'zlarining birinchi bo'g'umlari juda cho'zulub, «madd» bilan aytiladir. Bu esa bizning shevamizda yo'qdir.

SOFLIK

Uslubda *soflik* so'z tuzushda, gap tuzushda yotchilik ko'rsatmaslik, asarda yot so'zlar yo eski onglashilmas so'zlarni kirgizmaslik, yot tillarning nahviy qo'idalarig'a qarab gap tuzmaslikdir.

O'qig'uchilarning qaysilarikim, tirishmaylar o'z bilimlarini ortdira olmaslar deganimizda gapning tuzulishi o'ruschaning gap tuzulishiga ergashgan, uning ta'siri bilan bo'lgandir. Buning to'g'risi: *Tirishmayturg'an o'qig'uchilar o'z bilimlarini orttira olmaydilar*, shaklida bo'ladir.

Eski shoirlarimizdan Balxiy Durbekning «Yusuf-Zulayho» kitobidan shu:

*Bor edi bir bog' «bamisli Eram»,
Misr azizi sob erdi haram.*

*Qoldi taajjubda «z-sun'i iloh»,
Yusuf o'shal tevaga aylab nigoh.*

*«Oqibatul amr zirohi talab»,
«Hittayi Kan'onga» yetishti arab,—*

parchasini «bamisli Eram», «z-sun'i iloh», «oqibatul amr», «zirohi talab», «Hittayi Kan'on» degan so'z uyushmalari yotchilik bilan tuzilgandir.

Muqimiyni:

*To o'zingni mahfilaro qilmading,
Oshiqlarni zor-u shaydo qilmading,*

*G'ayr az diling sangi xoro qilmading,
Bo'ldi dedim, hargiz parvo qilmading,—*

deganida «mahfilaro», «g'ayr az diling», «sangi xoro», «hargiz» so'zlarida yotchilik bordir.

Asarda yot so'zlarni kirgizmak, yangidan so'zlar yasamoq ham uslubning sofliğiga zarar beradir. Biroq, bu mas'alada ko'b ifrotg'a bormaslik kerak. Bizda adabiyot, ilmiy bir til yangidan yasalmog'dadir. Dunyo o'zgarib turadir. Hayot kundan yangilashib boradir. Yuz yil burung'i ota-bobolarimizning tushlariga ham kirmag'an bir ko'b hodisalar, narsalar maydong'a chiqib turadir. Bular uchun yangi-yangi otlar taqash lozim bo'ladir. Biz bularning otlarini yo yangidan yasaymiz (*uchg'ich, uyushma, boshqarma kabi*), yoxud yotlardan olarmiz (*elektrik, telefon, poyizd kabi*), yo unitilib ketgan eski so'zlarimizni yangidan tirgizamiz (*quriltoy kabi*). Shul uch yo'l bilan tilimizga yangi so'zlar kirgizishni (soflikni saqlash uchun) qabul etmasak, tilimizni boyimoqdan to'xtatg'an bo'lamiz.

Zamonimizning ilmiy, adabiy maydonig'a kirmak uchun intilmakda bo'lg'an tilimizni boyitmoq uchun o'z sarf, nahvimizga qarab yangi so'zlar yasamoq, burung'i so'zlarimizni oxtarib topib, ishga solmoq lozimdir. Bularning uslub sofliğiga zarar berishlari vaqtligina bir ishdir. Bora-bora yangi so'zlar el zamonidan qabul etilib, hayotg'a oshadir, o'zlashadir, uslubga zarari ham yo'qolg'an bo'ladir. Biroq, bularning ba'zilar borkim: bizning shuncha ishlatganimiz bilan-da hayotg'a oshmaydir, ko'bchilik tomonidan qabul etilmaydir.

Mana mundaylarig'a bizning har qing'irliq qilib o'turishimiz yaramaydir. Dunyo o'mida *ochun*, shahar o'mida *bolig*, askar o'mida *cherik* mana shunday so'zlardandir.

OHANG

Yozuvchi-adib so'zlarining musiqiylig'ini ko'zda tutib, eshitishimizda chiroylik ham mavzu'ga munosiblarini tollab quloqqa og'ir kelmayturgan bir tartibda tizishdir.

Navoyining «Layli-Majnun»ida Laylining o'lim kuni onasining yig'lashini tasvir etmak uchun aytilgan shu:

*Ko'ksini yoqodek etdi pora,
Kim ko'nglidan urdi o't sharora.*

degan baytida nahviy yanglishiq bor. Bu baytda «ko'nglum ishi» ega, «nolondur» so'z kesimdir. «Ko'nglum ishi nolondur» degan gap nahvga ko'ra yanglishdir. Ko'ngulni ishi «nola»dir, «nolon» emas. Navoyining «Layli va Majnun»idan shu:

*Gulshan aro qaysi xushdin fard,
«Yotib» edi yerda o'ylakim gard.*

*Ham mag'zida xushdin xabar yo'q,
Ham jismida ruhdin asar yo'q.*

*Yorim necha kim nasimi gulbez,
Bo'ldi chaman ahli uzra gulrez,—*

degan parchada «yotib», «yorim» so'zlarining birinchi bo'g'umlari juda cho'zulub, «madd» bilan aytiladir. Bu esa bizning shevamizda yo'qdir.

SOFLIK

Uslubda *soflik* so'z tuzushda, gap tuzushda yotchilik ko'rsatmaslik, asarda yot so'zlar yo eski onglashilmas so'zlarni kirgizmaslik, yot tillarning nahviy qo'idalarig'a qarab gap tuzmaslikdir.

O'qig'uchilarning qaysilarikim, tirishmaylar o'z bilimlarini ortdira olmaslar deganimizda gapning tuzulishi o'ruschaning gap tuzulishiga ergashgan, uning ta'siri bilan bo'lgandir. Buning to'g'risi: *Tirishmayturg'an o'qig'uchilar o'z bilimlarini orttira olmaydilar*, shaklida bo'ladir.

Eski shoirlarimizdan Balxiy Durbekning «Yusuf-Zulayho» kitobidan shu:

*Bor edi bir bog' «bamisli Eram»,
Misr azizi sob erdi haram.*

*Qoldi taajjubda «z-sun'i iloh»,
Yusuf o'shal tevaga aylab nigoh.*

*«Oqibatul amr zirohi talab»,
«Hittayi Kan'onga» yetishti arab,—*

parchasini «bamisli Eram», «z-sun'i iloh», «oqibatul amr», «zirohi talab», «Hittayi Kan'on» degan so'z uyushmalari yotchilik bilan tuzilgandir.

Muqimiyni:

*To o'zingni mahfilaro qilmading,
Oshiqlarni zor-u shaydo qilmading,*

*G'ayr az diling sangi xoro qilmading,
Bo'ldi dedim, hargiz parvo qilmading,—*

deganida «mahfilaro», «g'ayr az diling», «sangi xoro», «hargiz» so'zlarida yotchilik bordir.

Asarda yot so'zlarni kirgizmak, yangidan so'zlar yasamoq ham uslubning sofliğiga zarar beradir. Biroq, bu mas'alada ko'b ifrotg'a bormaslik kerak. Bizda adabiyot, ilmiy bir til yangidan yasalmog'dadir. Dunyo o'zgarib turadir. Hayot kundan yangilashib boradir. Yuz yil burung'i ota-bobolarimizning tushlariga ham kirmag'an bir ko'b hodisalar, narsalar maydong'a chiqib turadir. Bular uchun yangi-yangi otlar taqash lozim bo'ladir. Biz bularning otlarini yo yangidan yasaymiz (*uchg'ich, uyushma, boshqarma kabi*), yoxud yotlardan olarmiz (*elektrik, telefon, poyizd kabi*), yo unitilib ketgan eski so'zlarimizni yangidan tirgizamiz (*quriltoy kabi*). Shul uch yo'l bilan tilimizga yangi so'zlar kirgizishni (soflikni saqlash uchun) qabul etmasak, tilimizni boyimoqdan to'xtatg'an bo'lamiz.

Zamonimizning ilmiy, adabiy maydonig'a kirmak uchun intilmakda bo'lg'an tilimizni boyitmoq uchun o'z sarf, nahvimizga qarab yangi so'zlar yasamoq, burung'i so'zlarimizni oxtarib topib, ishga solmoq lozimdir. Bularning uslub sofliğiga zarar berishlari vaqtligina bir ishdir. Bora-bora yangi so'zlar el zamonidan qabul etilib, hayotg'a oshadir, o'zlashadir, uslubga zarari ham yo'qolg'an bo'ladir. Biroq, bularning ba'zilar borkim: bizning shuncha ishlatganimiz bilan-da hayotg'a oshmaydir, ko'bchilik tomonidan qabul etilmaydir.

Mana mundaylarig'a bizning har qing'irliq qilib o'turishimiz yaramaydir. Dunyo o'mida *ochun*, shahar o'mida *bolig*, askar o'mida *cherik* mana shunday so'zlardandir.

OHANG

Yozuvchi-adib so'zlarining musiqiylig'ini ko'zda tutib, eshitishimizda chiroylik ham mavzu'ga munosiblarini tollab quloqqa og'ir kelmayturgan bir tartibda tizishdir.

Navoyining «Layli-Majnun»ida Laylining o'lim kuni onasining yig'lashini tasvir etmak uchun aytilgan shu:

*Ko'ksini yoqodek etdi pora,
Kim ko'nglidan urdi o't sharora.*

*Qishning oppoq o'rtukidan iz yo'qdir,
Yozning qizg'in quruq chog'i uzoqdir,
Yurtimizning sevikli chog'i bu chog'dir,
Yozning issiq, qishning sovug'i uzoqdir,—*

parchasida to'rtinchi misra' birinchi, ikkinchi misra'ning aytganini qaytib aytmak istagani uchun ortuqchadir, keraksizdir. Sevikli shoirimiz Cho'lponning «Navro'z kunida» unvonli she'rining shu:

*Xira, uchqon, kirli, kuchsiz dillarga,
Yorug', yog'du turmish sepgan yangi kun,—*

degan parchasida *yorug'* so'zidan keyin *yog'du* so'zi ortuqchadir. Uyg'un so'zlikning ortuqchalik qismini hikoyalar, ro'monlarda ham uchratmoq mumkindir. Negakim: sevgili shoirimiz Cho'lponning «Qor qo'ynida lola» degan go'zal bir hikoyasi bor. Bu hikoyada uch ko'rinish bilan anglatmog'i kerak bo'lg'an narsalarni onglatg'an, tilak hosil bo'lg'an, har kim «Qor qo'ynida lola»ning nima ekanini bilib olgan ekan, yana bir to'rtinchi ko'rinish orttirib iki yigitni ko'chaga chiqarib, qorovul tilidan ularga qaratib «Qor qo'ynida lola»ning ma'nosini onglatmoq ortuqcha bir ish bo'lg'andir.

USLUBNING XUSUSIY HOLLARI

Adabiy-she'riy uslublarda ishlatilgan, uslubni bezatishga xizmat qilg'an hollarg'a *uslubning xususiy hollari* deymiz. Uslubning xususiy hollari shulardir:

SUFATLASH

Tasvir etmak istaganingiz bir narsaning suratini ko'z oldiga keltirmak uchun u narsaning sufatlarini, hollarini qatorlab tizish *sufatlash* bo'ladi.

Yumshoq maysalar ichida kichginagina, pakanagina, yumshoqqina bo'lib gul (binafsha) o'sgan («Binafsha»ning ruschadan tarjimasi).

*Kuchsiz, titrak, oppoq, kichik tomchilar
Turmay, tinmay tuproq uzra yog'adir*⁵². (F.)

O'XSHATISH

Bir sufatda, bir holda o'rtoq bo'lg'an iki narsani bir-biriga cholishtirish adabiyot tilida o'xshatish bo'ladi. *Ahmat arslon kabi boturdir, uning so'zi olovdek* deganimizda Ahmat-

ning botirlik sufatida arslon bilan o'rtoqlig'ini: uning so'zini o'tkirlikda olov bilan o'rtoqlig'ini bilgan bo'lamiz. Har o'xshatish aytimida to'rt narsa bor³: o'xshag'an (*Ahmat*), o'xshatilg'an (*arslon*), o'xshatish qaydi (*kabi, -dek...*), o'xshash (*boturdir*). Bizning tilimizda o'xshatish qaydlari shulardir: *kabi, -dek, -day, yanglig', o'xshash, singari*.

*Arslonday yurakli,
Tog' kabi gavdasi,
Olovdek so'zi,
Temir o'xshash qo'li,
Ko'zgu singari ko'ngli bordir.*

O'xshatish aytimining to'rt turli aytilishi bor:

1. *Ahmat arslon kabi boturdir* (to'rt narsasi bordir).
2. *Ahmat botirlikda arslondir* (o'xshatish qaydi yo'q).
3. *Ahmat arslon kabidir* (o'xshashi yo'q).
4. *Ahmat arslondir* (o'xshash ham, o'xshatish qaydi ham yo'q).

Mana shul to'rtinchi yo'suni o'xshatish aytimining eng kuchlisidir. Tubandagi tizmalarda turli o'xshatishlarning o'maklari bordir:

*Qul yanglig' o'g'ullig'ingni qilsam,
O'g'ul kabi qullug'ingni qilsam.*

*Rasta kabi pech-u tobing o'lg'ay,
Parvonadek iztirobing o'lg'ay.*

*Mandaki, ichim g'amingda qondur,
Sengaki, g'aming tanamda jondur. (Navoyi)*

*Toshqariyi garchi palangi edilar,
Lek suv ichra nahangi edilar.*

*Dedikim, ubi kabi o'lgumdur,
Dahring shohidin kulgumdir.*

*O'zlari so'zlari yanglig' bori rost,
So'zlari o'zlari yanglig' bori rost.*

(«Shayboniynoma»dan)

O'xshatishning chiroyli chiqishi uchun zo'raki, yasama o'xshatishlardan qochinma qo'llanishdir.

Xorazmlik Komilning:

*Alifdek tuz qad-u nundek qoshing hijronidin har dam
Tafakkur birla gah nundir qadim, gah o'ylakim yodur.*

*Jonbaxsh la'ling ustida ul xoli hindularmidur,
Yo chashmai hayvon uza zog' siyah mu(g')larmidur? —*

degan baytlarida sevgilining qadini alifg'a, qoshini nung'a, og'zini buloqqa, xolini qarg'aga o'xshatish odamning tabiatini aynitg'uchi o'xshatishlardandir.

Bizning burung'i shoirlarimizning hammalari bu baloga yo'liqqonlar, hatto eng buyuk sanag'an san'atkor shoirlarimizdan Navoyi ham:

*Ermas uchuq, shakarga yopishmas chibin biri,
Iki labim bila oni olsam dudog'ingdan, —*

deb o'runsiz bir o'xshatish natijasida ko'ngul aynitg'uchi bir fikr beradi.

O'xshatishning yolg'uz bir narsa bilan bir narsa orasida bo'lishi lozim emas, bir hay'at bilan bir hay'at orasida ham bo'la beradi. Cho'lponning Rabindranat Tago'rdan tarjima qilgani «So'batli hikoyaning shu bo'lagiga bir hay'at bir hay'atga o'xshatilg'andir. *Lekin otasi o'z bo'ynida sovuq bir tosh bo'lsa-yu o'shandan qanday jirkansa, o'zining shu qizidan ham shunday jirkanar edi.*

Tago'r munda tilsiz bir qizidan otaning jirkanishini uning *ziynat uchun o'z bo'yniga osilg'ani sovuq toshdek jirkanishga o'xshatg'andir.*

ISTIORA

Bir so'zning o'z ma'nosidan boshqa bir ma'no uchun ishlatilmakidir. Shul shart bilankim, u so'zning o'z ma'nosi bilan yangi ma'nosi orasida bir turli o'xshashlik bo'lsun. Ko'chada juda botur bir yigit bilan gaplashib qaytg'an kishi *Bukun men bir arslon bilan gaplashib qaytdim*, desa uning shu aytg'anida *istiora* bordir. Chunki, arslon so'zidan o'z ma'nosi emas, orada o'xshatish borlig'i uchun botur yigit onglashiladir.

Istiorada ham asos o'xshatishdir. Biroq, istiorada o'xshag'an va o'xshatilg'an aytilmaydir. Mana shunga ko'ra istiorani ikiga taqsim qiladirlar. Biri ochiq istiora, ikinchisi yopiq istiora. Ochiq istiora o'xshag'an o'rinda o'xshatilg'an aytiladir. Oldov-

chi bir kishi bilan ko'rushmak istaganimizda *U shayton bilan menim hech ishim yo'q* desangiz, ochiq istiora qilg'an bo'lursiz, so'ngra o'xshag'an kishi o'rniida «shayton»ning o'zini qoldirasiz.

*Kechagi «qaynashlar» pasaygan bo'lsa-da,
Kechagi hujumlar susaygan bo'lsa-da.*

*Borliqning chokini so'kma,
Og'uli ko'z yoshi to'kma,
«Yosh gul»ni yerga bukma,
Kel, emdi yashnab o'saylik,
Kel, emdi birga kulaylik.*

Botuning yuqoridag'i she'rlarida qaynashlar, tebranishlar uchun, «yosh gul» do'stining bo'yi uchun ochiq istiora yo'li bilan ishlatilg'andir.

«Yopiq istiora»da o'xshatilg'an o'rniida o'xshag'an qoldiriladi-da, o'xshatilg'anning ba'zi hollari bunga taqiladi: *Bundan o'n-o'n besh yil yurtimiz, elimiz istibdodning qonli panjalari ostida inglardi*, deganimizda istibdodni yirtg'uvchi hayvonning qonli tirnoqlarini istibdodga taqab qo'yamiz. Mana bu yopiq istioradir.

Yoqimli shamol meni sevib, yumshoqqina «o'padir».

*Borliqning chokini so'kma,
Kel, emdi «yashnab» o'saylik.*

Mana bu gaplarda *shamol* bir kishiga o'xshatilg'an, yana shamolning o'zi gapda qoldirilg'anda kishi ishlaridan bo'lg'an *sevib o'pmoq* holi unga taqilg'an.

Borliq bir kiyimga o'xshatilg'an, shoir o'zi bilan o'rtog'ini yulduzg'a o'xshatg'an. Biroq, o'xshag'anlarni o'zlarini gapda qoldirg'anda o'xshatilg'anlarning hollarini ularga taqab qo'yg'an.

Istiora ham o'xshatish kabi bir so'zdagina emas, bir hay'atda ham bo'ladi. Cho'lponning go'zal bir hikoyasi boshida yozilg'an «Qor qo'ynida lola» aytimi mana shundaydir. Munda «eshon», «qiz» ham «nigoh» uchun, «qor», «lola», «qo'yin» so'zlari istiora etilgandir. Istioraning bulardan boshqa yana bir turlisi bor, «o'xshag'an» bilan «o'xshatilg'an»ni yondashtirib qo'yamiz. Go'yo o'xshatilg'an qarashliq bir narsa ekan kabi ikisidan bir qarash uyushmasi (izofiy jumla) yasaymiz: *Inqilob quyoshi, umid yulduzi* kabi aytimlarning hammasi nahvga ko'ra qarash uyushmasi (izofiy jumla)dir.

*Inqilobni «quyosh»g'a, umidni «yulduz»g'a o'xshatg'andan so'ng o'xshag'an bilan o'xshatilg'anni «qarash uyushmasi» shaklida bir-biriga boylab aytganimiz uchun bularga «qarash istiorasi»⁵⁴ deymiz. Qarash istiorasida o'xshatilg'anning o'zi emas, uning bir sufati, bir holi qoldirilsa bo'ladir. *Inqilob nuri, umid yog'dusi, zulm tirnog'i, o'lum panjasi* kabi tubandagi o'maklarda qarash istiorasi bordir:*

*Qora o'tmish changalidan qutulib,
«Erk chechagi» taqa olg'an kuchli qiz.*

*Tengsizman degan «zulmat tirnog'i»,
Bo'g'uq faryodlar yiqa olg'animi?
«Turmush dengizin» shamol qo'zg'atsa,
Sen ham ko'zingga yosh to'ldirmag'il.*

*Yana yig'i, o'luklarga sajda qilish boshlandi,
Yana «umid yuragi»ga nishtar uchi tashlandi.*

*«Umid buyrug'in» ijro etaman,
«Tilag yurtiga» tezdan yetaman.
Biz «borliq bag'ri»da qarshi kuch, unutma.*

(Botu)

Istioraning turli o'maklarini Saydalining «Tabiatda bahor»idan oling'an shu parchada ko'rmak mumkindir. *Tabiat chechaklar bilan bezanadir, bayram qiladir. Turli chechaklar quyoshg'a qarab quvonch bilan lablarini jilmaytiradirlar. Biroq, mening ustimga esa qo'rqunch, qora bulutlar har nafasda guldurlab, olov chaqnataadirlar. Bag'rimda yoqqon o'tli yog'murlar iki ko'zimdan iki vulqon kabi qaynab chiqadir, meni botiradir, eritadir. Borlig'im qo'rqunch bo'ronlar orasida qolmish izla(r)dir.*

KINOYA

Kinoya shunday bir so'z yo bir gapdirkim, yozuvdan yaqin onglashilg'an ma'no yo fikrdan boshqa yana bir ma'no va fikrni onglatadir-da, maqsad ham shul ikkinchi onglatg'ani ma'no va fikr bo'ladir.

Sinalmag'an otning sirtidan o'tma deganimiz gap bir kinoyadir. Chunki, buning o'zidan yaqin onglashilg'an fikrdan boshqa «sinalmag'an kishilar bilan ishlama» degan fikrni ham bildiradirkim, maqsad ham shudir.

El gaplari (matallari) orasidan:

Bo'zchi belboqqa yolchimas.

Eshak bir tanga, to'qum ming tanga.

Chumchuqni ham qassob so'ysun, —

kabi ko'blari kinoyali gaplardir.

Saydalining «Qarg'alarning zori» degan sochimi kinoya-ning eng chiroylik bir o'rnakidir. Elbekning ham hikoyalari orasida go'zal kinoyalar bordir.

Arabcha *ta'riz*⁵⁵, o'zbekcha *nisham-piching-uchuruq* atalg'an bir yo'sun gaplashish (tosh otib gapirmak kabi) borkim, adabiyotda kinoyaning bir bo'lagi sanaladir.

O'zbek xoni Shayboniixonning O'rta Osiyoni chig'atoy-lardan tortib olg'ani to'g'risida «Shayboniynoma» otli bir doston yozilg'an. Muhammad Solih o'zining dostonida Sul-ton Husayn Boyqaroning o'z o'g'illarini Hirot shahriga chaqirib, Shayboniyg'a qarshi kengash majlisi qilg'anini yozg'anda ko'b usta pichinglar otib o'tadir:

Bu kunlarda chig'atoylarning eng ulug'i bo'lg'an Sulton Husayn Boyqaro o'zbek xoniga qarshi birlikda harakat qilishni lozim ko'rub, o'g'ullariga kishi yuboradir:

*Chun bu so'zlarni dedi ul Mirzo',
Soldi o'g'lonlari ichra g'avg'o.*

*Bordilar begonalari bu so'z ila,
Choptilar ot bori bu so'z ila.*

*Dedilar so'zini o'g'lonlarig'a,
Yetkurub borchalarin jonlarig'a.*

*Borcha so'zini qabul ayladilar,
Otlarining sirtidan siyladilar*⁵⁷.

*Chopibon borcha Hiri*² *bordilar,
Otaning ko'nglini oxtardilar.*

*Babxdan «Shoh Zamon»i keldi,
Munisi, ruhi ravoni keldi...*

*Ham Abul Muhsiniy Marviy keldi,
Marvning arar-u*³ *sarvari keldi.*

*Bordi Mashhaddan anga Shoh Ko'pak,
Kim, bo'lay, «Chin So'fi»ga*⁴ *banda ko'mak...*

¹ *Mirzo* — Husayn Boyqaro.

² *Hiriy* — Hirot demakdir.

³ *Arar* — oq tol, sarv, bir yog'och.

⁴ *So'fi* — shul zamonlarda Xiva hokimi bo'lg'an bir kishi.

*Yig'ilib keldi, base, yaxshi-yomon,
Kepag-u arpo-yu bug'doy-u somon!..*

MAJOZ

Bir so'zni o'z ma'nosidan boshqa bir ma'no uchun ishlatmagidir. Shul shart bilankim, bu iki ma'no orasida o'xshatishdan boshqa bir turli yaqinlik, baylanish bo'lsun. Bir kimsaki *Boshing omon bo'lg'ay* deganda tilagimiz uning o'zining omon bo'lishidir. Boshi uning bir muchasi (a'zo-si) bo'lg'ani uchun *bosh* so'zidan uning o'zini onglaymiz.

Botuning qalami yaxshi. Navoyini ko'b o'qiyman. Majlis so'ngida qaror bergan. Inqilob Ivan bilan Karimni o'rtoqlashtirdi deganimiz gaplarning hammasi majoz bilan aytiladilar.

Adabiyot muallimlaridan ba'zilar majozning chin ma'nosi bilan yangi ma'nosi orasida bo'lg'an yaqinliqning nima ekanini ko'zda tutib, majozning turlarini ko'rsatmakchi bo'ladi. Bu ortiqcha bir ishdir, mas'alaning muhim jihati mana budir:

1. Iki so'zning har birini o'z ma'nosida qoldirib, birlariga o'xshatilib aytilsa, o'xshatish bo'ladi.

2. Bir so'z o'zining chin ma'nosidan olinib, shunga o'xshag'an boshqa bir ma'noda ishlatilsa, istiora bo'ladi.

3. Bir so'z o'zining chin ma'nosidan olinmay shunga o'xshag'on bir ma'noda ishlatilsa, kinoya bo'ladi.

4. Bir so'z o'zining ma'nosidan olinib, shunga o'xshatishdan boshqa nima bo'lsa mayli, biroq onglashilarlik bo'lsun.

JONLASHTIRISH

Insondagi darajada tirikligi bo'lmag'an narsalarga, jonivorlarga insondag'i tiriklikning hollarini, sufatlarini taqmoqdir. Jonsiz narsalarni jonli ko'rmak, qushlar, jonivorlarni kimsalar o'rnida tushunib, o(n)lar bilan gaplashmak, og'ir qayg'ular, kuchli tuyg'ular, dengiz to'lquni, qon qaynashi zamonlarida bo'laturg'an bir ruhiy holatdir. Mana shu ruhiy holatlarni tasvir etmak istagan qalamlar, samimiylikdan chiqmasalar ifodalarig'a kuchli ta'sir bergan bo'ladi.

Elbekning shu she'rida:

*Bir zamon ko'klarga qanot qoqqan bu
Sevgili, muhtasham haybatli bino,
Yemrilish soatin kutganday bo'lub,
Ko'runur ko'zga qayg'ulig'ina¹.*

Cho'lponning shu she'rida:

*Kichkina ariqning pastak shovvasi
Mana, tovush bilan shovlab turadir.
«Ey, qo'pol shaharning janjal, g'ovg'asi,
Tola bo'ylarida men bormen» deydir.*

Bibixonim madrasasining xarobalarida ko'klarga qanot qoqqan kuchli bir qushning yemirilish, yiqilish daqiqalarini kutub turg'anidag'i qayg'ularini ko'rmak...

Dalada oqib turg'an kichkina bir oriqchaning tovushidan shaharning qo'polliklarig'a, janjal, g'avg'olariga qarshi ko'tarilgan ma'sum bir ruhning mayin tovushlarini eshitmak jonlashtirish san'atining chiroylik o'rnaklaridir.

Navoyi «Layli-Majnun» dostonida bir bog'da Laylining oyog'i ostiga essiz yiqilg'an Majnunning, Layli ketgandan keyin esa o'ziga kelib ko'z ochqonin, bog'dagi gul, bulbul, yog'ochlarining unga qayg'udoshliq qilg'uchilar kabi ko'rgan tasvir qiladirkim, bu jonlashtirish san'atining jonli bir o'rnakidir:

*Gulshan aro Qays¹ hushidan fard²,
Yotib edi yerda o'ylakim gard³.
Ham mag'zida⁴ hushdin xabar yo'q,
Ham jismida ruhidin asar yo'q.
Yorim kecha kim nasima gulbez⁵,
Bo'ldi chaman ahli uzra gulrez⁶.
Gul atri⁷ dimog'iga solib xush,
Ochti ko'zin ul g'aribi madhush⁸.
Ko'rdi o'zini chaman ichinda,
Sarv-u gul-u yosuman ichinda⁹.*

¹ (Qays) — Majnun ismi.

² (Fard) — hushdan ayrilg'an.

³ (Gard) — to'zon.

⁴ (Mag'zi) — miya.

⁵ (Gulbez) — gul hidli shamol.

⁶ (Gulrez) — gul sochguchi.

⁷ (Atr) — hid.

⁸ (Madhush) — essiz.

⁹ (Sarv) — bir yog'och.

*Bulbul boshi uzra nag'mapardoz¹⁰,
 Ahvolig'a navha¹¹ aylab og'oz.
 Gul holig'a chun nazora¹² aylab,
 Gulgun yoqosini pora aylab.
 Chun ko'ksida hajrdan ko'rub dog',
 Ko'ksi uzra lola kuydurub dog'.
 Topib chu vuquf¹³ bu azog'a,
 Ashjor¹⁴ alam¹⁵ chekib havog'a.
 Sunbul qilibon qaro uzorin¹⁶,
 Ochib qaro zulfi mushkborin¹⁷.
 Dardig'a oqan su(v) zor yig'lab,
 Un tortibu so'g'vor¹⁸ yig'lab.*

SO'RASH

Shoir-adib umidsizlik, shoshqinlik, qizg'inlik, kuchli bir qayg'u kabi hollarga tushg'anda o'zining tuyg'ularini uzil-kesil qilib onglata olmaydur-da, «umidir?», «bumidir?», «nechun bunday?» kabi so'roglarni qatorlab o'tadir. Bu ustalik bilan chinlikni yo'qotmasdan ishlansa, kuchli tuyg'ularni onglatish uchun chiroylik bir yo'ldir:

Boqmas menga janona, ajab holat emasmu?

Bo'ldi yana begona, ajab holat emasmu? (Lutfiy)

Adabiyot muallimlari uslubning xususiy bezaklari qatorida «bilmaslikka solish» (tajohuli orif) deb ayricha bir bezatishdan gapuradirlar. «Bunday shoir bilgani bir narsani go'yo hech bilmas emish kabi u to'g'rida so'rog'lab qotarlab ketadir», deyilar. Cho'lponning mana shu she'ri «bilmaslikka solish» uchun kuchli bir o'makdir:

*Bir-iki yaxshi so'z aytdik,
 Holimni onglag'aningmi?*

¹⁰ (Nag'mapardoz) — musiqiy cholg'uchi, ashulachi.

¹¹ (Navha) — yig'i-sig'i.

¹² (Nazora) — qaramoq.

¹³ (Vuquf) — onglamoq.

¹⁴ (Ashjor) — yog'ochlar.

¹⁵ (Alam) — bayroq.

¹⁶ (Uzor) — yuz.

¹⁷ (Mushkborin) — mushk sochuvchi.

¹⁸ (So'g'vor) — motam tutmoq.

*Ko'zlarni qayg'uli artdik,
 Holimg'a yig'laganingmi?
 Yotliklar bitdimi endi?
 Ortuq men senga yaqinmi?
 Qarg'ashlar kettimi endi,
 Oldimmi eski haqimni?
 To'ydirg'ich qop-qora tunlar
 Yopqichni oldimi bizdan.
 Yurgaymi yog'duli kunlar,
 Sen bosqon sevginimi izdan?..
 Ko'klamning oldini to'sqon
 Zulmatlik qishmi yiqildi?
 Bo'ynig'a lolalar osqon
 Ko'klamni o'rniga keldi?
 Ko'nglimga sirli qoqilg'an
 Ko'nglimning sharpasidirmi?
 Yo ko'kda yanglish otilg'an
 Bir yulduz kurrasidirmi?*

*Bir so'zla, birgina so'zla,
 Qoldirma shubha ko'ngulda!*

(1922-yil 22-iyul)

Biroq, mening fikrimcha, bu so'rashtan boshqa narsa emas. Buni uslubning ayri bir bezagi deb ko'rsatish to'g'ri bo'lmaydir.

MUBOLAG'A

Tuyg'ularimizdan birining juda kuchli ekanin bildirmak, uni bo'lg'anidan biroz orttirib ko'rsatmakka *mubolag'a* deymiz.

Mubolag'a chin (samimiy) bo'lsa, judayam oshirilib yuborilmasa, zo'raki, yasama bo'lmasa, tuyg'ulardag'i kuchlilik-o'tkirlikni onglatishga katta yordam qiladir. Katta bir baxtsizlikka uchragan kishining «Oh, yondim, bittim!» deyishi mana shunday chiroyli mubolag'alardandir.

Navoyining:

*Tirnoqlarin chu yuzga urdi,
 Tirnoq-tirnoqcha yerlar o'ydi,—*

baytida ham chiroyli mubolag'a bor. Eski adabiyotimizda «falaklar yondi ohimdan... ko'z yoshim sel bo'lub dunyoni bosti...» ruhida yozilg'an she'rlar zo'raki, yasama, sovuq mubolag'alardandir.

Ko'z yoshim chu daryo, har taraf obi ravonim bor.
(Zaliliy)

G'am tuni bilmam shafaqdir¹ yo falak mir'otida²
Aks ko'rgazgan ko'zimning la'lgun³ yoshimidur.
(Navoyi)

Qayg'uli kechalarda, ko'kda qizorg'an bulutni ko'rgan, bu mening ko'zimdan oqqan yoshning aksidir, onda ko'rinadir, demak yanglish mubolag'alardandir.

UNDASH

Tuyg'ulardag'i to'lqunlarni ko'rsatib, o'quvchini qaynatmak uchun bo'lg'an qichqirib undamaklarga adabiyotda undash deyiladi.

Navoyi «Layli-Majnun» dostonida Majnunning qayg'uli bir holini tasvir qilib bo'lg'andan so'ng o'zi qaynab ketadida zamonga qarshi:

Ey zoli zamona⁴, dod, faryod,
Atfoling⁵ a' necha zulmi bedod.
Bu hāynikim hālok etarsan,
O'z bag'ring erurki, chok etarsan, —

deb qichqiradirkim, bu undashning go'zal bir o'makidir. Saidalining «Tabiatda bahor»ida undash, so'rash bezaklari juda yaxshi ishlatilgan: *Ey, tabiat, bu nechun?! Nega sen kulasan-da, men yig'layman?! Men-da sening bir uchquning, men ham sening bir bo'laging emasmi?! Yo'q... Sen zolim! Sening qiynog'ingga mening borlig'im chiday olmaydir! Ey, mehrsiz ona, bolalaring qayg'u tengiziga botg'an ekan, sen bayrammi qilasan?! Onaning ishimidir?! Bolalaring ezilsun, bir tizim non topolmasdan zor-zor yig'lasun, turli balolarg'a uchrasun-da, sen kul! Ona uchun bu ish mumkinmi?! Sen bularning holini bilmaysanmi? O'z quchog'ingdag'i hollardan xabarsizmisan?!..*

QARSHILIK

Qarshi bo'lg'an fikrlar ma'nolarini ustalik bilan bir-biriga boylab yondashtirishga qarshilik deyiladi:

¹ *Shafaq* — quyosh botarda qizorib ko'rungan bulut.

² *Mir'ot* — ko'zgu.

³ *La'lgun* — qizil.

⁴ *Zoli zamona* — kampirga o'xshagan zamona.

⁵ *Atfol* — bolalar.

*Yorug'likni sevaturg'an bizning tinuq ko'nglimiz
Qachong'acha qorong'ular ichra qolar bo'g'ulub.*
(Botu)

*Yuz yomonlig' ko'rib ondin telba bo'ldung, ey ko'ngul,
Yaxshilikni ko'z tutarsan ul parivash^o din yana.*

*Men necha jafo-yu javringga sabr etay,
Bir zarra vafo-yu mehr yo'q senda, netay.
Chun boshim oyog'ingg'a qo'yarg'a yaramas,
Boshimni olib oyoq yetkuncha ketay.*
(Bobir)

Mana bu yuqoridag'i she'rlardagi yorug'li-qorong'u, yomonlig'-yaxshilik, jafo-vafo, javr-mehr, bosh-oyoq so'zlari orasida qarshilik bor. Bularni yondashtirmoq adabiyotda qarshilik bo'ladir. Biroq, bu ko'rganlarimiz so'zdagina qarshilikdir. Holbuki, qarshilikning eng yaxshisi «fikir»lararo qarshilik yasashdir. Cho'lponning «Men va boshqalar»ida (shunday) qarshiliklar bor:

Men va boshqalar

*Kulgan boshqalardir, yig'lagan menman,
O'ynag'an boshqalar, ingrag'an menman,
Erk ertaklarin eshitgan boshqa,
Qullik qo'shug'un tinglag'an menman...
Boshqada qanot bor, ko'kka uchadir,
Shoxlarg'a qo'nadir, bog'da yayraydir.
So'zlari sadafdek, tovushi naydek —
Kuyini ham har yerda, elga sayraydir.
Menda-da qanot bor, biroq bog'lang'an...
Bog' yo'qdir, shox yo'qdir, qalin devor bor.
So'zlari sadafdek, tovushi naydek
Kuyim bor... uni-da devor tinglaydir.
Erkin boshqalardir, qamalg'an menman,
Jonivor qatorida sanalg'an menman. (Cho'lpon)*

Bobir Mirzoning:

*El borcha pushaymon bo'lar, tavba qilar,
Men tavba qilibman, pushaymondirman,—*

degan baytida ham fikriy qarshilik bordir.

Qarshilikning o'rtog'i bo'lg'an boshqa bir uslub bezagi

^o Parivash — pariga o'xshagan, chiroylik..

borkim, *yaqinlik* (*tanosib*) ataladir. Bu gapda bir-biriga yaqinlig'i (munosabati) bo'lg'an so'zlar tuziladir. Saidali-ning «Tabiatda bahor»ida bahor bilan yaqin bo'lgan *chechak*, *quyosh*, *bulut*, *guldirlash*, *chaqnatish*, *yog'mur*, *bo'ron* kabi so'zlarni tizgani adabiyot istilohicha yaqinlik (*tanosib*)dir.

QAYTISH (RUJU')

Shoir-adib o'z tuyg'ularini onglatib turg'an chog'da, go'yo birdan ifodalashning yetishsizligini bilgan bo'lub, burung'i so'zidan qaytadir-da, undan kuchlirak bir ifoda bilan so'ylaydir. Bunga *qaytish* deyiladir.

Yig'lab turdim, yig'lab turdim emas, unda tiyrak o'ldim.
(Elbek)

Qiz o'zining poyonsiz yolg'uzligining eng oxirli hadlarig'acha yitib qolg'an, yo'q, balki u haddan oshib o'tib ketgan.
(«So'ba», Cho'lpon tarjimasi)

*Ko'ngil aro hushdin xabar yo'q,
Ne hushki, ko'ngildin asar yo'q.
Har bir mong'ishida bir latofat,
Yo'q, yo'qki, sochib jahonga ofat.* (Navoyi)

*Azm ayla, sabo, ul guli xandonimg'a,
Ne gulki, quyoshdek mohi tabonimg'a.* (Navoyi)

Ko'rilarkim, qaytishda so'nrag'i fikrning burung'i fikrdan kuchli bo'lishi lozim. Shunday bo'lmag'ach, qaytishning ma'nosi qolmaydir.

Navoyining:

*Bo'lmasa ishq, iki jahon bo'lmasun,
Iki jahon demaki, jon bo'lmasun,—*

deganidag'i qaytish mana shunday keraksiz qaytishlardandir.

Chunki, bu *iki jahon bo'lmasun* deganiga rozi bo'lmay, *yo'q, jon bo'lmasun*, deydir. Holbuki, ikkinchi fikri birinchi fikridan kuchsizdir.

KESISH

Insonda ba'zi fikrlar, tuyg'ular bo'ladikim, ularni bildirmak uchun so'zlagan so'zlar haligilarning ta'sirini yo'qotmoqdan boshqa bir foyda bera olmaydi. Odatda ham

«men bu fikrimni onglata olmayman, buni onglatmoq uchun soʻz yetishmaydir», deganimizda shunday fikrlar, tuygʻulardan xabar beramiz. Mana shunday fikrlar, tuygʻular toʻgʻrisida ortuqcha soʻzlamakning foydasiz boʻlgʻanini sezgan shoir birdan soʻzini kesadir, oʻzini soʻylashdan ojiz qolgʻanin onglatmoq yoʻli bilan tuygʻularning kuchini koʻrsatmak istaydir. Bunga adabiyot tilida *kesish (qatiʻ)* deyiladi.

*Yana bir kun koʻk koʻkragini ochib,
Kula-kula bunlar sori boqqanda.
Yana bir kun qizlar kabi tabiat,
Qulogʻiga oltin halqa toqqanda.
Bular butun muchmoqlardan ayrilib,
Koʻklar sori qarab, uchib ketalar.
Yana uchish, yana oʻyun, yana erk...
Oh, u kunlar...*

BURILISH

Bir narsaga undab yo uni tasvir qilib, oʻz tuygʻularini yozib turgʻan shoir birdan soʻzning borishini boshqa tomonga burub qoʻysa, munga *burilish* deyiladi.

Saidali oʻzining «Tabiatda bahor»ida: *Tabiat chechaklar bilan bezanadir, bayram qiladir. Turli chechaklar quyoshgʻa qarab quvonch bilan lablarini jilmaytiradirlar. Biroq, mening ustimga esa qoʻrqunch, qora bulutlar har nafasda guldurlab olov chaqnatadirlar. Bagʻrimda yoqqon oʻtli yogʻmurlar iki koʻzimda iki vulqon kabi qaynab chiqadir, meni botiradir, eritadir. Borligʻim qoʻrqunch boʻronlar orasida qolmish izla(r)dir* degandan soʻng birdan soʻzini burib: *Ey, tabiat, bu nechun, nega sen kulasan...* deb qichqiradir, undaydir-da, bizga burilishning goʻzal bir namunasini beradi. Navoyi «Layli-Majnun» dostonida Majnunning fojiʻali hollaridan birini tasvir qilgʻandan keyin birdan soʻzini tabiatga, zamonga qarab buradir-da:

*Ey zoli zamona, dod, faryod,
Atfolingʻa necha zulmi bedod!*

SOʻZ OʻYUNLARI

Arab-eron adabiyotidan taʼsirlanib maydongʻa chiqqan burungʻi adabiyotimizning juda ahamiyat bergani soʻz oʻyunlari (*lafziy sanʼatlar*)dir. Bularga «sanʼat» demakdan «oʻyun» demak

to'g'riroqdir. Fors shoirlarining buyuk bir qismi adabiyotdan, she'rdan maqsadlari tuyg'ularni, voqealarni, ruhiy hollarni tasvir etmak, chizib ko'rsatmak emas edi. Aqlsiz mubolag'alar, tabiatdan tashqari o'xshatishlar, bir so'zni iki ma'noda, iki so'zni bir ma'noda ishlatishlar, so'kushdanda qabohatli bo'lg'an maxtashlar bilan ovora bo'lmoq ular uchun ulug' adiblik, buyuk shoirliq sanalar edi. Bir kishining bolasi o'lsa yo xotuni tuqsa, bir kishi bir mansabga erishsa, uy, madrasa, saroy, havuz, hammom yasasa, zamonning eng katta shoirlari shunga ta'rix yozib taqdim qiladirlar edi. Bularning adabiyot bilan, she'r bilan munosabati bo'lmag'an so'z o'yunlari ekanini onglamoq istamaganlar bor kuchlari bilan shularg'a berilganlar. Bizning o'zbek-chig'atoy shoir-lari fors adabiyotining mana shu yasama san'at o'yunlariga berilgan fors shoirlarini taqlid etib, ko'b asarlar yozg'anlar. Biroq, bu yo'lda fors shoirlari darajasiga erisha olmag'anlar. O'zlarining adabiy kuchlarini, adabiy iste'dodlarini tekin-gina sovurub qo'yg'anlar! Bu so'z o'yunlarining bu kungi adabiy qarashga ko'ra yarim chaqali ahamiyati yo'qdir. Shun-day bo'lsa ham burung'i adabiyotimiz tanishmoq istagan-larga, albatta, yarag'anini bilganimiz uchun kitobxonimizga bulardan ham biroz gapurub o'tmakchi bo'ldum:

Tajnis

Ma'noda boshqa bo'lub, yozilishda, aytilishda bir-biriga o'xshag'an iki so'zning bir misra'da yo bir baytda sig'di-rishga *tajnis* derlar.

Bobirning:

*Yoz bo'ldi-yu bo'ldi yana jannat kabi yozi,
Xush ul kishi kim aysh ila o'tgan qish-u yozi⁵⁸.*

*Do'stlar, ko'nglumdag'i qabrim toshiga yozg'aysiz!
Toki birdek bo'lgay ul oy ishqida ich-u toshim,—*

degan baytlarida yozi, tosh so'zlari tajnis o'yuni bilan aytilgan-dir. Navoyining shu tuyug'ida ham tajnis o'yuni bor.

*Yo Rab, ul shahd-u shakar yo labmidur?
Yo magar shahd-u shakar yolabmidur?
Jonima payvasta o'qin otqali
G'amza o'qin qoshig'a yolabmidur?*

Laffu nashr⁵⁹ (Yig'ib tarqatish)

Bir gapda, bir baytda iki-uch narsaning ismlarini qator tizib, andin keyin ularga bog'li hollarni shu tartib bilan qatorlamoqqa *laffu nashr (yig'ib tarqatish)* derlar. *Gullar, bulbullarning bog'chani to'ldirgan hid, tovushlari meni qayg'i dunyosidan uzoqlashtirg'an edi*, deganimizda *gullarning hidi, bulbullarning tovushi* demasdan, «gullar, bulbullar» degandan so'ng ularning «hid, tovushlari»ni qatorlaymiz.

Amirning:

*Lab o'gur takallunga, zulfingni parishon qil,
Qand qiymatin sindir, narxi anbar arzon qil⁶⁰, —*

degan baytida yig'ib tarqatish bor.

Fazliyning:

*Orazing bila zulfing bog' aro namoyon qil,
Lola birla sunbulni dog' etib parishon qil, —*

baytida iki qabatliq yig'ib tarqatish bor. Fazliy boshlab *oraz* (yuz) bilan *zulf*ni qatorlab tizadir, so'ngra *oraz* to'g'risida *lola*, *zulf* to'g'risida *sunbul*ni tizadir, ondin keyin *dog' etib parishon qilishni lola bilan sunbulga bog'laydir-da, lolani dog' etib gapini orazg'a, sunbulni parishon qil gapini zulfga bog'laydir*.

Saj'

Tizimda qofiya nima esa, sochimda *saj'* shudir. Bir maqola, bir hikoyada gaplarning oxirlaridag'i so'zlarning bir turli ohangli bo'lishlaridir. Arab adabiyotida *saj'* ning e'tibori juda kattadir. Qur'onda oyat oxirlaridag'i *mubayyan, muayyan; karim, alim; halak, falaklar*. Mana shul *saj'* deganimiz so'z o'yunidir. Arabcha yozilg'an bir ko'p adabiy sochim asarlar *saj'*li qilib yozilg'andir.

Bizning adabiyotimizda buni kirgizishga tirishganlar ko'p bo'lg'an. Ulardan bir-iki namuna ko'rsataylik.

Navoyining «Mahbub ul-qulub»idan:

Ammo ba'd, fuqaroning gadoyi va g'aroyib masturlari chehra kushoyishi, al-faqiri haqir Alisher Navoyi mundog' arz qilur va adosin o'ziga farz bilurkim, bu xokisor, parishonro'zg'or...

Amir Umarxondan:

Taaddi ahlidin fuqaro va masokin xotirlari jam' va

muhofazatim tahqiqidin, shomdin to subh rasta va do'konlarda sham', himmatim sahobining rashahotidin muflislar g'ami va kafi, kifoyatim qatorotidan muhtojlar mustag'ni bo'ldilar'.

Ko'rilarkim, xuddi arab-fors sochmalarida bo'lg'ani kabi saj'li yozishqa tirishmakni uslubimizni buzushdan boshqa bir foydasi yo'qdir. Bir asarni butunlay saj'li yozmoq emas, so'z orasida bir-iki saj'li jumlar aytib ketishga bizning xalq shoirlarimiz bo'lg'an baxshilar(dan) muvaffaq yozilib oling'an «Alpomish» dostonida ora-sira mana shunday o'runli saj'larga uchramoq mumkindir.

O'n olti urug' Qo'ng'iroq elida bir cho'pon to'y bo'ldi. Biylar to'yga keldi, biylarni otini ushlamadi, ko'nglini xushlamadi...

Jortiboy oqsoqol degan bir zot bor edi. Majlisli kun bo'lsa, to'rdan joy tegmas, piyoladan choy ichmas. Buzog'ining oldinda kavish bilan oralashib, it chag'ish bo'lub yotar edi...

Murnas ko'rsang derman novuday, kallalari sayt otning tovuday...

Mana bizda ham saj' bor. Biroq, arab saj'i kabi zo'rlab bir maqolani to'ldirub yubormaydir. Maqolaning, hikoyatning jonli o'runlarida ifodaning tabiiyligini buzmasdan, bir-iki yo'la ko'runib, yana yo'qoladir. Bu yo'sunda saj' esa, albatta, maqbuldir.

Ta'rix

Burung'i madrasalarimizda o'qug'an hisob ilmida «Abjad hisobi» bor edi. «Abjad hisobi»ga ko'ra, harflarning har biriga bir son belgilangan bo'ladir. Mana shunday:

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ي
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ص		
20	30	40	50	60	70	80	90		
ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ			
100	200	300	400	500	600	700			
	ظ	غ							
	800	900	1000						

Tug'ulish, o'lim, to'y, taxtga chiqish, bino solish kabi voqealar to'g'risida bir tizim yozib, oxirg'i misra'ida shu voqe'a ta'rixini abjad hisobi bilan ko'rsatishga *ta'rix* derlar.

Qo'qon xoni Amir Umarxonning «Zafar ko'k» degan oti o'lganda «Bihjat» degan shoir mana shu ta'rixli marsiya-ni yozg'an:

*Qaysi gulbun gulining g'unchalari to'kulmas,
Qaysi gulbargkim, ul bodi xazondin so'lmas.*

*Qaysi xumdirki, qazo toshi oni sindirmas,
Qaysi jomeki, qadar sharbati anga turmas.*

*Ne kelur davri falakdin boshingga, rozi bo'l,
Hech jondor ajalning ilkidan qo'rqilmas.*

*Bo'ldi nobud zafar ko'k to'kulgan su(v)dek,
El aro ushbu masaldirki, «to'kilgan to'lmas» —*

*Dedi ta'rixini uchun aql: «Zafar ko'k o'ldi»,
To miroxur boshini olmasa hargiz bo'lmas.*

Bunda eski imlo bilan yozilg'an «Zafar ko'k o'ldi» aytimi-ning harflari yuqoridag'i abjad hisobi bilan (1277) bo'ladir. Bundan «miroxur»ning boshi bo'lg'an (م) harfi soni bo'lg'an 40 ni chiqarg'anda 1237 qoladirkim, oning o'lgan yili shudir.

Xorazmning mashhur shoirlaridan Polvonniyoz Komil Xorazm shahzodalaridan birisining tug'ilishiga shu ta'rixni aytgan:

*Dedi ta'rixini duo birla,
Komil xoksor besomon.
Avj izzat uza muqim o'lsun
«نور عين سيد محمد خان»*

(Nuri ayni Said Muhammadxon)

Eski imlo bilan yozilg'anda to'rtinchi misra'ning abjad hisobiga ko'ra soni 1203 bo'ladi. Munga izzat (عز ز ه ت) so'zi-ning yuqorisi (avji) bo'lg'an «ع» harfining soni 70 ni qo'shsak, 1273 bo'ladir.

Muammo

Burung'i shoirlarimizni bo'sh-bo'shiga mashg'ul qilib charchatg'an o'yunlarning birtasi muammodir... Shoirlarning biri bir bayt yozadir shul yo'sindakim, unda bir «ism»

maxsus qo'idalari bilan yashirilgan bo'lsun. So'ngra muammo qo'idalari bilganlarga haligi yashurun aslini bildirmay, shu baytni o'quydir. Ular tirishib, jon chekishib bilgan qo'idalar yuzasidan haligi ismni topib aytadirlar.

Bu o'yunning she'r, adabiyot bilan olish-berishi bo'lmagan ma'lum. Biroq, bizning burung'i shoirlarimiz she'rdan, adabiyotdan sanaganlar-da, uning yo'lida miyalarini churutganlar. Hatto buni o'z boshicha bir «fan» (muammo fani) ataganlar. Qo'idalari ko'rsatib, kitoblar yozganlar, madrasada dars etib o'qug'anlar..!

«Muammo» o'yunining eng ko'tarilgan zamon Navoiy zamonidir. Navoiy zamonida forsi(y)cha, o'zbekcha muammo birlikda ko'tarilgan, forsiy muammog'a ko'brak ahamiyat berilgan desak-da, Bobirning ancha muammolari bordir.

Navoiy «muammo fani»(!)da ayricha bir risola ham yozgan⁶². Biz Bobir ham Navoiy muammolaridan bir-iki o'rnak ko'rsatamiz:

Navoyidan (Boqir / باقر / ismig'a):

*Jannat gul-u nasriniga' bo'lsang mushtoq,
Goh «yoh» yuzig'a, goh kafi poyig'a «boq».*

Boq so'zi *yoh* so'zining yuzi bo'lg'an «ي - ی»ga qo'shulsa, *yoki* ismi chiqar, oyog'i bo'lg'an «ر» qo'shulsa, *yoqir* bo'ladi. *Yoqir* yozilishda *Boqir* kabidir.

(Junayid ismig'a).

*«Oh» o'qin «jon»din chekarsam ul parivash «yod»idin,
Qolmas ul yodimda ham faryod oning bedodidin.*

«Jon» so'zidan «oh»ning o'qi bo'lg'an (ا) harfi *Yod* so'zida ham qolmasa, «y, d» harflari qoladi. «j, n, y, d» harflari birlashgach, eski imloda «Junayid» (جنید) ismi chiqadi.

Fors-arab adabiyotidagi so'z o'yunlarining turlari ko'bdir. Biroq, bizning adabiyotimizda muhim o'rin tutqonlari shularginadir.

Zotan, bularning-da, qolg'anlarining adabiyotga ahamiyati yo'qdir. Shuning uchun bu to'g'rida so'zni uzaytish lozim ko'rilmadi.

¹ Nasrin — bir chechak ismi.

Yozma adabiyot, el adabiyoti deb adabiyotni ikiga ajratadirlar. Bu ajratish to'g'risida yosh adabiyotchilarimizdan V. Mahmudning shu ahamiyatli fikrini tinglaymiz: «... lekin yozma, el adabiyotini ayirmoq va ularni jomi', moni' ta'rif qilmoq qiyindir, hatto mumkin emasdir. Yozma adabiyotning bir xususiyati yozmaligi, ikinchisi, asar egasining ma'lum bo'lishidir, el adabiyotining xususiyati-da, shu sufatlarning bo'lmasligi va og'izdan og'izga ko'chib yurishidir. Endi tahlil qilaylik:

Birinchi: bir vaqtlar yozma o'laroq tasbit etilgan (maydong'a chiqqon) bir adabiy asar yo'qoldi deylik va so'ngra uning parchalari og'izdan og'izga ko'chub yurdi va asar egasining oti ham unutildi deylik.

Ikinci: og'izdan og'izga ko'chib, asrlarcha yurg'an doston, maqollar yozilib bir majmua holiga keltirildi deylik (qandayki, bu kun har yerda qilinadir).

Bu ikovini qanday qilib ajratish kerak va qaysini qaysisig'a kirgizish kerak?»⁶³

V. Mahmud «El adabiyotining egasi ma'lum bir kishi emas. Uning egasi xalqdir» degan fikrni ham mana shunday yurutadir: «Hech bir doston, maqol, topishmoq, ashula yo'qki, yigirma kishi o'ylashib to'qug'an yoki «basta»lagan (bog'lag'an) bo'lsun.

Har bir doston, maqol, topishmoq, ashula, asosan, bir kishi tomonidan chiqoriladir-da, so'ngra umumiy lashib ketadir. Turkistonning so'ng shoirlaridan Muqimiy, Furqat, Haziniy parchalaridan shundaylari borki, agar allaqaysi tokchalarda churub, qorayib ketgan bayozlardan ko'rub egalarini bilgan bo'lmasoq, ularni el adabiyotidan ajrata olmas edik...»

V. Mahmudning gapi juda to'g'ri. Bu iki turli adabiyot orasidag'i farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgili-belgisiz bo'lg'anida ko'rmas yonglishdir. Shunday bo'lsa ham bizning san'atkor adabiyotimizga qarshi o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdur. Biroq, buning ayirmasi yozma bo'lmasligida, yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir. Shaharlarda, saroy, madrasa tegrallarida yig'ilib, madaniyatcha ilgari bosqon, iqtisobcha ko'tarilg'an,

tuyg'ucha-zavqcha ingichkalangan bir «ko'ma» (zumra)¹⁾dan keyinga qarasangiz, madaniyat, e'tiqod, tuyg'u, zavq ham tushunchada tubanda qolg'an buyuk bir ko'bchilikni ko'rishingiz aniqdir. Mana shu ketda qolg'an ko'bchilikning tushunishiga, zavqiga, tuyg'usiga, ruhiga qaratib yoritilg'an keng bir adabiy maydon, judayam ko'p adabiy asarlar bor. Mana shu asarlarga biz *el adabiyoti* deymiz¹⁾. Bunday ifoda, uslub, o'xshatishlar, sufatlashlar, majozlar, istioralar, qaynashlar hammasi elniki, el tushunishiga mos keltirilgandır. Haligi san'atkor «ko'ma» (zumra) shoirlarining hech-da yoqtirmag'anlari ta'birlar, o'xshatishlar el adabiyotining eng chiroylik qismidir. Buni misollari bilan ko'rsataylik:

*Lapar aytsang to'yda aytg'il,
suluv qizlar qocharo,
Ochilmag'an gulg'unchani
bulbul sayrab ocharo.*

*Ko'zam olib su(v)ga chiqsam oh uradir bir yigit,
Ko'zam qo'yub quloq solsam, yordan ayrilg'an yigit,
Yordan ayrilg'an yigitning yori men bo'lsammukin?
Qo'lga qirg'iy berib, ko'ksida jon bersammukin?*

(*El lapari*)

*Ko'rmasam bir zamon toqatim yo'qtur,
Meni zor ingratib, qo'zim, ayrilma.*

*Sen ketarsan, men qolurman zor yig'lab,
Hijron o'ti birla bag'rimni dog'lab,
Qaysi bir o'shnodin seni so'roqlab,
Shunqorim, lochinim, qo'zim, ayrilma.*

(*Urganjlik Andalibning «Yusuf-Zulayho»sidan*)

Mana bu she'rlarda: *Ochilmag'an gulg'unchaning bulbul sayrash*i bilan *ochilishi* kabi chiroylik kinoya, *ko'za olib su(v)ga chiqmoq*, *qo'lga qirg'iy berib*, *ko'kragida jon bermak*, sezgiga *qo'zi*, *shunqor*, *lochin* deb undamak «ko'ma» (zumra) shoirlarimizg'a yoqaturg'an ta'birlar emasdir. Mana el adabiyotini «adabiyot»dan (tor san'atkorona adabiyotdan) ayirg'an narsa, uning yozilmag'anligi emas, uning ruhidir. U soddadir, tabiiydir, ko'bchilikning zavqiga yararliqdir! Ko'rukladirkim, bu

¹⁾ Mana shu mulohazaga topinib, A. Sa'diyning «El adabiyoti»ni omma adabiyoti deyishiga haq bergum keladir (*Fitrar*).

mas'alani, to'g'risi, bu adabiy hodisani yozish bilan emas, sinf mas'alasi bilan izoh etmak tuzukrak bo'ladi.

El adabiyotidan sanalg'an asarlarning egalari ko'bachilikning «ko'ma» (zumra) shoirlari tomonidan yozilg'an asarlar orasida ko'bachilikning tuyg'u, zavqiga yoqib, el adabiyoti qatorig'a kirganlar ham bordir. Vadud Mahmudning aytg'ani Furqat, Muqimiy, Haziniy «parcha»lari shu qatordandir. El adabiyotidan sanalg'an asarlar ko'bachilikning tuyg'usiga, zavqiga shunday mos keladirkim, u bularning egalarga ahamiyat bermaydir-da, asarni o'ziniki qilib oladi.

Bizda el adabiyotining turlari shulardir: *ashula, ertak, maqol, topishmoq, lapar, doston*. Endi ularni birtadan ko'rub o'taylik.

Kuy, ohang bilan o'qilaturg'an she'rlar, tizmalarga *ashula* deyiladi. Ashulalarimiz ko'brak milliy vazn (barmoq vazni)-da bo'ladi.

Ashula, she'rlarimizdan eng ko'bi to'rtliklardir. Bir ashulada o'qilaturg'an she'rlar olti-yetti to'rtlikdan iboratdir. Biroq, bir-iki misra' «naqarot» har to'rtlikda aylanib turadi.

Har to'rtlikning o'ziga maxsus qofiyasi bo'ladi. Har to'rtlikda birinchi, ikkinchi, to'rtinchi misra'ining qofiyalanishi bir turli bo'lub, uchunchi misra' qofiyasiz, boshqa bo'ladi:

*Bekijon ukam —
Jo'xori ekdim kechki,
Yonidan qildim bachki,
Yorginam eson kelsa,
Bekijon ukam, yorlaram
Har mozorga beh echki.*

*(bu naqarotdir)
Suv kelar guldir-guldir,
Sevganim qizil guldir.
Sevganim topilmasa,
O'lganim o'shal kundir.*

*Ariq to'la suv oqar,
Suv tagida qum oqar,
Sevganim tashlab ketsa,
Menga kulib kim boqar?*

Shu ashulaning to'rtinchi bandiga kelgan qofiya yo'suni birdan o'zgarib qoladi. Yuqoridag'i bandlarda 1-, 2-, 4-misra' qofiyasiz ekan, to'rtinchi bandda 1-, 3- misra'lar qofiyasiz, 1-, 4- misra'lar qofiyali bo'ladi.

*Bog' aylanib shaftoli,
Uchgan kimning kaptari,
Aytsam ado bo'lmaydir
Bevafoining daftari.*

Yana beshinchi bandda esa qofiya burung'i yo'sung'a qaytadir:

*Bog'ing bo'lsa qo'ra qil,
O'g'lung bo'lsa mulla qil.
Mullalikka ko'nmasa,
Satanglarga jo'ra qil.*

«Andijon boray» ashulasi:

*Qoshingni qorasiga,
Xol bo'lay orasiga,
Aslo rahming kelmaydir
Musulmon bolasiga.*

(Naqarot)

*Andijon boray dedim, borolmadim,
Rohatlik qilay dedim, qilolmadim.*

*O'f minsam ham o'ynayman,
Minmasam ham o'ynayman.*

*Sevib olg'an yoringa,
Ming boqsam ham to'ymayman.*

Bundan so'ng yana yuqoridag'i naqarot aytiladir. Ondan keyin yana to'rtlik, yana naqarot davom etadir. Naqarotsiz to'rtliklar bilangina yurg'an ashulalar ham bordir. Ba'zi ashulalardag'i to'rtliklarda qofiya birinchi, ikkinchi, uchinchi misra'larda bir turli bo'lib, to'rtinchi misra'ning o'zi har bandni to'rtinchi bo'lib takror etadir:

*Endi sendek, jono, jonon qaydadir,
Ko'rub gul yuzingni bog'da bandadir,
Saqlay ishqim toki jonim tandadir,
O'zim har joydaman, ko'nglim sandadir.*

*Mehring o'ti tushub nogoh jonlarga,
Parvoyim yo'q zarra xonumonlarga,
Lola yanglig' to'lub bag'rim qonlarga,
O'zim har joydaman, ko'nglim sandadir.*

Hosili shulkim: el ashulalarida she'r ko'brak to'rtlik bo'ladi. Har to'rtlikda bir-iki misra' naqarot bo'ladir:

bo'lmaganlari ham bor. Qofiya bordir, biroq o'rni belgili emasdir. To'rt misra'da qofiya bo'lg'ani kabi 1-, 2-, 3- da ham bo'ladi. Bir-iki misra' qofiyasiz ham o'tib keta beradi.

El adabiyotidag'i hikoyalarg'a *ertak* deyiladi. Ertak el shoirlarining xayollari yordami bilan tuziladi. Bulardan biri Abubakr Divayev imzosi bilan nashr etilgan «Erksiz folchi» ertagidir. O'lkamizning eng zararliq qurtlaridan bo'lg'an folchi-duoxonlarga juda chiroylik etib kulgani uchun muhimdir¹⁾. Bu chiroylik ertakning qisqacha mazmuni mana shundaydir: *Bir cholning xotuni hammomg'a boradi. Hali o'zini yuvub bo'lmag'an ekan, «podshoh folchisining xotuni keladi» deb hammomni bo'shatadirlar. Yarim yuvung'an holda kampirni ham chiqaradirlar.*

Kampir uyiga kelgach, «sen nega podshohning folchisi bo'lmading», deb eri bilan urushadi.

Chol, hoy unday bo'lsa folchi bo'layin, deydir-da, folchilik asboblari topib, bozor boshida o'turadi. Podshohning odamlari uzoq bir viloyatning solug'ini yig'ib, xachirlariga yuklab kelayotganda yo'lda bir xachir oltunni yo'qotib, podshohga xabar beradirlar. Podshoh haligi cholni chaqiradi. Bir xachir oltunni topib berishini so'raydi. Umrida hech folchilik qilmag'an chol nima desun!

Xachirning yo'qolg'an joyini so'raydi. Og'ir yuki bo'lg'an hayvonning shu joydan uzoqqa bora olmag'anin o'ylab, «shul yo'qolg'an xachiringiz qo'shnilaridan bo'lg'an bir bog'da yotibdir» (deb) javob beradi. Podshoh odamlari ot chopib boradirlar va xachirni topib keltiradirlar.

Bir kun podshohning xazinasini o'g'irleydirlar. Podshohning folchilari topolmaylar. Bizning yolg'on folchimizning bilmay qilg'an bir ishi natijasida bu ham topiladi. Chol folchi butun folchilarning boshlig'i bo'ladi. Chol folchi sirining ochilishidan qo'rqadi. Bir kun hammomda shu misra'larni o'ylab turadi-da, eng so'ng o'zini devona qilib qutilishg'a qaror beradi. Hammomdan yap-yalang'och chiqib, podshoh saroyiga yugurib keladi, taxtga o'tirgan podshohni yoqasidan tortib yerga yiqitadi. Podshoh taxtdan uzoqlashg'ach, taxt ustidag'i ayvoncha birdan cho'kadi. Buni hiylakor chol darrov boshqa yoqqa buradi. «Taqsir, hammomda edim. Shu ayvonchaning yiqilishi menga ma'lum bo'ldi. Sizni qutqarish uchun mana shunday yap-yalang'och kelishga majbur

¹⁾ «Bilim o'chog'i» jurnali, 1-son, 99-bet.

bo'ldim» deb yana anchagina in'om oladir. Bir kun podshoh bir chigirtkani tutmoqchi bo'ladir, iki yo'la qochirib, uchinchi yo'li tutadir. Cholni chaqirib, qo'limda nima bor? — deb so'raydir. Chol endi bu gal qo'lga tushganiga aniq ishonadir. Hech bir hiyla topolmaydir. O'zining iki yo'la podshohni aldab, endi qo'lga tushkaniga hasratlanib, «bir sakrading qutulding, iki sakrading qutulding, uchinchisida tutilding», deydir. Podshoh esa «Bale, chol, topding» deb qo'lini ochadir.

Mana shunday bo'lub o'zining folchi emasligini yaxshi bilgan chol ahmoq xonlar saroyida ulug' folchi atalib yuradir».

Doston — bu, asosan, ertakdir. Biroq, o'zining qahramonlarining bo'lushi, uzun ham kengligi, sof tizim yoki tizim-sochim aralashligi, baxshilar tomonidan cholg'i bilan aytilishi bilan ertaklardan ayriladir. Doston ulug' voqealarga aralashkan qahramonlarning qilg'an ishlarini tasvir qiladir. Tartib etkuchilari, aytib berguchilari «baxshi» atalg'an el shoirlaridirlar. Doston nuqul tizim bo'lg'ani kabi tizim-sochim aralash ham bo'ladir.

Bu dostonlardan biri — el adabiyoti yo'lida tirishguchilarimizdan o'rtoq G'ozzi Olimning 1922-yilda Toshkent va Samarqand uyezdlarida yashayturg'an o'zbeklarning mashhur oqinlari — Hamroqul baxshi va Fozil jirov Yo'ldosh o'g'lining og'zidan yozib olg'ani «Alpomish» dostonidir.

O'n olti uruq Qo'ng'iro't elida Dovonbiy degan o'tdi. Dovonbiydan Olpinbiy degan paydo bo'ldi... deb qisqa, jumlası ochiq, fasih bir sochim bilan boshlang'an bu doston sochim, tizim aralash dostonlardandir. Dostonning qahramonlari Boybo'rining o'g'li Alpomish, Olpon bilan Boysari qizi Barchinoydir. Alpomishning musulmoncha oti Hakimbekdir. O'zi madrasada tahsil ko'radir. Bir kun otasiga zakotdan ma'lumot beradir. Otasi Boybo'ri Boysarining molidan zakot talab qiladir. Boysari akasiga zakot bermaydir. Qo'ng'iro't elidan ko'chadir. Musulmon bo'lmagan qalmoq yurtiga borib, qo'nadir. Ondag'i boturlardan Qorajon bilan Ko'kaldosh uning qizi Barchinoyga oshiq bo'ladirlar, uni olmoq istaydir: bu xabarni eshitkan Alpomish o'zining sevgilisini qutqarmoq uchun o'tlanib chiqadir. Voqea shuning tegrasida yuradir.

Dostonda qahramonlarning o'zaro so'zlari tizim bilan boradir. Baxshi bularning qayoqqa borg'anlarini, nimalar qilg'anlarini sochim bilan aytadir. Sochimplari yengil, ochiq,

qulay onglashilarliqdir. So'zning tabiiy borishini buzmasdan, ora-sira saj'lar yasaydir. Ba'zi joylarda sochimlar yarim tizim shaklini oladir: *To'qson otni Yo'qson botur minadi. Jarashiga jiyak sovut kiyadi. Erta bilan namoz vaqti bo'lg'anda Boysarining ovulina keladi.*

Tizimlari barmoq vaznidadir. Qofiya to'g'risida erkli bir yo'l tutilg'an. Qofiyasi bo'lsa ham belgili bir tartib bilan emas. Qofiyasiz misra'lari ham bor.

Ko'kaldosh:

— *Boysari aka, eshit menim so'zimdi,
To'qson polvon eng kattasi o'zimdi.
Barchinoyni to'qson polvon taladi,
Olib chiqqin Barchin degan qizingdi,
Barchinoy saylasin, bo'lsun anga bosh.*

Boysari:

— *Aytkaningga, ey Ko'kaldosh, ko'nmayman.
Mol emasman, hayvoningga yurmayman.
Barchinoyning Alpomishday eri bor,
Ul turganda senga qizim bermayman.
Alpomishim bu chog'da yoshdir,
Yosh bo'lsa ham Qo'ng'iro't eliga boshdir,
Bu so'zning eshitsa Olpon keladi,
Qasd aylasa Olpon eling oladi.
To'qsoningga qirq kun qirg'in soladi.
Bir Barchin deb solsa boshingga baloni,
Bir Barchin deb qir(q) Barchining oladi.*

Bundan burun ham yozishga o'tkarilgan el dostonlari bizda ko'bdir: «Sanavbar», «Tohir-Zuhra», «Bahrom-Gulandom». Xivalik Nurmuhammad Andalibning «Yusuf-Zulayho» hikoyasi shu yo'sunda yozilg'an, hatto bosilg'an el dostonlarimizdandir¹⁾.

Bularning eng muhimi «Ahmadbek», «Yusufbek» dostonlaridir. Shu dostonlarning-da hammasi sochim-tizim aralashdir. Sochimlarida «Alpomish» dostonida bo'lg'an fasihlik yo'qdir. Sababi bular(ni) baxshilar aytqoncha yozilmay, u zamongi yozish yo'llariga ergashtirilgani bo'lsa kerak. Tizimlari yuqorida ashula shaklida ko'rganimiz to'rtliklardan tuzulgan:

¹⁾ Bularning hammasi sariq qog'ozda, yomon yanglish, o'qulmas yoziy (yozuv) birla toshbosmada bosilg'an, tekshirishka yaramaydir. Ilmiy markazimiz himmat qilsa-da, shularning hammasini yig'ib, tuzatib, ihlay bostirsa...

*Yazidlardin og'ir lashkar kelibdir,
Yusufbekka yo'q savdolar solibdir,
«Valloh a'lam» Yusufbek qul bo'lubdur,
Turing, beklar, ayrib olay jonimni.*

*Bizni yo'qlab ko'zdin yoshni to'kmasun,
Bandi bo'lub, mardning ko'ngli cho'kmasun,
Ey yigitlar, bizning¹⁾ bo'lmasun,
Turing, beklar, ayrib olay jonimni.*

*Amirbekning onglang endi so'zini,
Aqlingizga kelib onglang to'g'rini,
Xudo yor bo'lsa bir qirsoq kofirni,
Turing, beklar, ayrib olay yorimni.*

Bu yo'sundan boshqa, eski g'azal shaklida qator qofiya bila yozilg'an (el) tizmalari ham bor.

Lapar

El adabiyotining eng muhim turlaridan biri *lapar*dir. Bu to'g'rida shoirimiz Elbek mana bunday deydi²⁾: «Burunlarda bobolarimiz tomonidan to'y-to'yga ko'churilib, buyuk havas bilan aytilib kelgan bu «adabiyot» bukun so'nar holga yetmishdir. Lapar «opera»ga yaltiroq (yaqinroq bo'lishi kerak — H. B.) bir ruhda aytilgan asar bo'lib, buni qizning nikohidan bir-iki kun burun o'yun kechasida «kuy» bilan aytib o'qiydirlar. Munda kelin bo'lguchi qiz o'zining yaqin o'rtoqlarini chaqirib, «bazzm kechasi» yasaydir. Buning bir kechasiga qizlardan tashqari xotunlar, kuyov tomonidan yigitlar ham keladirlar. Bu ko'ngulli kechani boshqarish ishi qari xotunlarga topshirilg'anlikdan ular tartib saqlab, kechani juda yaxshi o'tkazadirlar. Bu yasalg'usi bazzm kechasida qizlar va yigitlar o'zlarining ko'nglidagi narsalarini lapar yo'li bilan bir-birlariga onglatadirlar. Laparni boshlash oldida qizlar bilan yigitlar orasida turg'usi xotunlardan biri laparning boshlang'ichi bo'lg'an quyidagi laparni aytib, ularni laparga undaydir.

Boshlang'ich lapar:

*Laparning avvali boshi — marmar toshi,
Chit ro'molni ho'l qilg'an ko'zimning yoshi.
Chit ro'molim xosaye,
Qo'limda chinni kosaye,*

¹⁾ Bir so'z tushib qolg'an.

²⁾ «Bilim o'chog'i» jurnali, 1-son, 97-bet, 1922-yil. Elbek maqolasi.

*Qizlar lapar aytganda
Yigitlar quloq solsaye¹⁾.*

Bundan so'ng yigitlar tartib bilan ushbu yo'lda laparni boshlaydir ham bir gal qizlar va bir gal yigitlar aytib, tong otdiradilar:

– *Lapar aytsang to'yda aytgil, suluv qizlar qocharo,
Ochilmag'an gulg'unchani bulbul sayrab ocharo.
Ey bulbul, muncha sayraysan tog'-u toshni o'ydurub,
Issiq-sovuq suv icharsan moy yurakni kuydurub...*

– *Ko'zam olib suvga chiqsam oh urodur bir yigit,
Ko'zam qo'yib quloq solsam, yordan ayrilg'an yigit.
Yordan ayrilg'an yigitning yori men bo'lsammukin,
Qo'liga qirg'iy berib, ko'ksida jon bersammukin?*

– *Daryoning naryog'ida bir tub g'o'za,
Ul g'o'zaning taguda oltun ko'za.
Jon yanga, jonim yanga, arzim sizga,
Bir kecha qo'shub qo'ying qaro ko'zga.*

– *Daryoning naryog'iga qo'y beramiz,
To'tiqush bolasig'a to'y beramiz,
To'tiqush bolasig'a ipak kerak,
Yor bilan o'ynashmoqqa yurak kerak.*

– *Qizlarjon, qaynar buloqqa boshlamang,
«Moli ko'b» deb boy bolasin xushlamang,
Mol degani qo'lning kiri, yuvsa ketar,
Tirik qo'lga mol yetar, o'lgan ketar.*

– *Subhidamning salqini so'ldirdi gullar bargini,
Kimga aytib, kimga yig'lay bevafo yor dardini?*

*Bevafo hargiz vafodor o'lmadi,
Tol yog'och asta mevador o'lmadi.*

Topishmoq

Ba'zi narsalarning otini aytmasdan sufatlarini, belgilarini aytib, boshqalarga toptirishga *topishma* deyiladi. El orasida adabiy o'yunlardan sanaladi:

¹⁾ Bu olti misra'ni o'rtoq Elbek to'rt misra' qilib ko'rsatkan. Men uning so'ng iki misra'ini ohangiga qarab to'rt misra' qildim. Hammasi olti misra' bo'ladi.

*Qishda kelar,
Yozda ketadir.* (Bug')

Eshik orqasida beli bog'li qul yotadir.
(Supurgi)

*Pak-pakana bo'yi bor,
Yetti qabat to'ni bor.* (Sug'on)

*Oltita oyog'i bor,
Ikita tuyog'i-bor.* (Tarozi)

Maqol

Elning kun ko'rgan, ish o'tkargan sinalishli qarilari tomonidan aytilgan hikmatli, qisqa, ma'noli gaplardir. El orasida «yashash qonunlari» kabi hukm surub, tildan tilga yuruydir: *Sinamag'an otning sirtidan o'tma. Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l. Chumchuqni (ham) qassob so'ysin. Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas. Och qornim — tinch qulog'im. O'z uyim — o'lan to'shagim. Bo'zchi belboqqa yolchimmas. Mulla bilganin o'qur, tovuq ko'rganin cho'qur. Yotib qolguncha otib qol. Og'zi qiyshiq bo'lsa-da, boy bolasi so'ylasun.*

ADABIY ASARLARNING TURLARI

Adabiy asarlarda she'riy ijodlarni⁶⁵ uchka ajratadirlar:

1. Yurakchilik—lirika.
2. Rivoya—epos.
3. Tomosha¹⁾.

Lirika: shoir o'zining qayg'i-armonlarini, tilak-orzularini, tuyg'u-sezgilarini tasvir etmak tilagi bilan to'lqunli, hayajonli shakllarda yaratilg'an asarlarga *lirika* deyiladi. «Yurakchilik—lirika» she'rlarning rivoya, tomosha asarlaridan ayirmasi kattadir.

Rivoya: tomosha asarlari onglatish yo'li bilan yuradi.

¹⁾ Adabiyotchilar bunday «tomosha» o'rnida «drama» deydilar. Ondan keyin bu dramani fojia, kulgu, drama deb uchka bo'ladirlar, boshdag'i dramani keng ma'nosi bilan drama, so'nggisida esa tor ma'nosi bilan drama deb ajratadirlar. Men mana shu qiyinchilikdan qochib keng ma'no bilan dramani *tomosha* dedim-da, *drama* so'zini tor ma'nosida qoldirdim.

«Yurakchilik—lirika» esa sezdirish, tuyg'ulantirish, to'lqunlashtirish tilaklari bilan maydonga kiradirlar.

Rivoya, tomosha asarlari voqeadagi xayoldan⁶⁶ bir voqeani tasvir qilish yo'li bilan maqsadlariga qarab borsalar, «yurakchilik—lirika» she'rlarida eng katta ro'lni ohanglar, xayollar, to'lqunlar, tuyg'ular o'ynaydirlar.

Bizda burung'ildan Navoyi, Boyqaro, Bobir, Lutfiy, Mashrab kabilarni «lirizm»ning eng katta kishilari sanaydirlar. Ularning g'azallari «yurakchilik—lirika» she'rlarining eng go'zal namunalaridir.

Yangilardan esa «lirika»ning eng yaxshi namunalarini bizga Cho'lpon bilan Botu beradir. Cho'lponning «Kel beri», «Vijdon erki», «Nima», «Ketganingda» degan she'rlari bilan, Botuning «To'lqunim», «Umid so'zlari», «Yurak to'lquni» degan she'rlari «yurakchilik—lirika»ning chiroylik mevalaridir.

TOMOSHA

Agar voqeadagi yo xayoldagi bir ishni, bir voqeani tasvir etish yo'li bilan yurg'anda tasvirlar sho'irning, yozuvchining tilidan emas, shul voqeaga aralashqon kishilar tilidan tasvir etilsa, *tomosha* ataladi.

Bir voqeani shunga aralashqon kishilarning so'zlari, harakatlari bilan amalda tasvir etib, tamsil, ya'ni sahnada xuddi o'zi kabi ko'rsatish tilagi bilan yozilg'an asarlarga *tomosha asarlari* deyiladi.

Tomosha asarida sahnada ko'rsatish (tamsil) tilagi borlig'i sababli muning go'zal chiqishi uchun yozg'uvchiningda ahamiyati kattadir. Adib-yozg'uvchi chiroyliq qilib yozsa, o'ynovchilar chiroyliq qilib o'ynasalargina asar muvaffaqiyat bilan chiqadir. Biroq, eng muhim ro'l adib-yozg'uvchining o'zidadir. Yomon bir yozg'uchi tomonidan yozilg'an, san'atga tuban bir asarni usta artistlar o'ynamaylar, o'ynasalar-da yaxshi chiqara olmaylar. Yaxshi yozilg'an bir asar yomon o'ynovchilarga uchrasa, shul birgina o'yundag'i qiymatini yo'qotadir. Biroq, o'zidag'i adabiy qiymatini ikkinchi yo'li yaxshi o'ynovchilar tomonidan muvaffaqiyatli chiqmoq haqini saqlaydir.

Tomosha asari bir yoki bir necha bo'lakdan iborat bo'lib, har bo'lagiga *parda* deyiladi. Tomosha asarining mundarijasi uch asos bo'lakka tartib etiladi: 1) bog'lanish; 2) borish;

3) bitish. *Bog'lanish* voqeaning boshlang'ichi hukmida bo'ladi. Bunday voqeadag'i kimsalarni birlashtirib, voqeaga to'g'ri surmak uchun yo'llar izlanadi, shul kimsalarning voqeaga voqeani tug'dirish uchun o'zaro bog'lanishlari ko'rsatiladi.

Borish voqeaning borishini, *bitish* voqeaning natijasini ko'rsatadi, bu uch asos bo'lakni necha pardaga yozish to'g'risida qat'iy bir so'z deb bo'lmaydi: uch pardada, besh pardada, birgina pardada ko'rsatish mumkindir.

Tomosha asarining muhim qismi voqea kimsalari tilidan yozilgan so'zlardir. Orada kimsalarning kelib-ketishlarini, so'zlash chog'idagi turmushlarini, harakatlarini yozg'uchi o'z tilidan onglatib o'tadi. Bu so'z yoy ishorati atalg'an ishoratlar⁶⁷ orasida yoziladi. Bu so'zlarning vazifasi sahnada o'ynovchilarga rahbarlik qilmoqdir. Tomosha asarida voqeaga aralashqon kimsalarning o'zaro gaplashmaklariga *dio'lo'g*, yolg'uzcha gaplashmaklariga *mo'no'lo'g* deyiladi.

Tomosha asarlaridag'i aralashqon kimsalar orasidan bir-tasi shul voqeada katta o'run oladi, voqea markazi bo'ladi. Bunga voqeaning yoki asarning qahramoni deyiladi. Tomosha asarining muvaffaqiyatli bo'lib chiqishi uchun ko'zda tutilmog'i lozim bo'lg'an shartlar shulardir:

1. *To'laliq*: voqeaga aralashqon kimsalarning xarakterlari, ruhiy holatlari butunlay ochilgan bo'lsun. Asar nima maqsad bilan yozilgan esa, tomoshalarni shu maqsad sari tortib, eltib erishtursun. Kimsalarning xarakterlari, ruhiy holatlari butkul ochilmay qolsa, o'z tomoshachilarini tub tilagiga erishtira olmasa, asar to'la ochilmagan sanaladi.

2. *Birlik*⁶⁸: *tub tilakning*⁶⁹ ochilishiga kerak bo'lmagan kimsalar, ko'runishlar, *dio'lo'g*, *mo'no'lo'glar* asarga kirguzilmasun. Tub tilakning ochilishiga xizmat qilmagan kimsalar, ko'runishlar, voqeaga sira boylanmagan *dio'lo'g*, *mo'no'lo'glar* asarning birligini buzadi. Biroq, asarda birlik bo'lsun deb bir turlilik qilmoq, ya'ni ondagi kimsalarni, ko'runishlarni, voqealarni, so'zlarni bir turliroq olib bormoq ham to'g'ri emasdir. Bunga birlik emas, *bir turlilik* deyiladi. Umuman, adabiy asarlar uchun birlik qancha foydalik esa bir turlilik shuncha zararlikdir, yaramaydi. Tomosha asarlarida kimsalarning, ko'runishlarning tez-tez o'zgarib turishlari yaxshidir. Biroq bu o'zgarishlar asarning tub tilagidan uzoqlashib birligini buzmasun.

3. *To'g'rilik*: asardag'i kimsalarning xarakterlari to'g'ri ko'rsatulsun. Voqealar, gaplar xarakterlariga mos kelsun. Dio'lo'g, mo'no'lo'glar tabiiylikdan, hayotiylikdan ayrilmasun. Dio'lo'g, mo'no'lo'glar o'z egalarining ilmiy, adabiy kuchlariga mos kellarlik bo'lsun.

«Tomosha asarlaridag'i voqeada aralashqon kishilarning birtasi voqeaning markazi bo'ladir, voqeada katta o'rin oladir. Bu kishi voqeaning qahramonidir» degan edim. Shul qahramonning hayotda bir tilagi bo'ladir. U shul tilak yo'lida tirishadir, to'suqlarg'a qarshi kurash ochadir. Mana shu asar qahramoni tomonidan ochilg'an kurashning shakliga ko'ra tomosha asarlari uchka bo'linadir. Asar qahramonining kurashi kichik, tuban, kulunch, masqara bo'lsa, tomosha asari *komediya* ataladir. Uyg'unning «Turkiston tabibi» degan bir tomosha asari bor. Onda «Turkiston tabibi» bo'lg'an kishining tilagi yolg'ondan tabiblikka ot chiqarib, o'zining tirikchiligini ta'min etishdir. Bu tuban tilak yo'lida uning ko'rgan ishlari, qilg'an kurashlari kulunch, mayda, masqaradir. Shuning uchun «Turkiston tabibi»ga biz komediya (kulgu) deymiz.

Asar qahramonining tilak yo'lidagi kurashlari dramadag'i kurashdan kuchli bo'lsa, halokatlarga, qonli voqealarga borib to'xtasa, *tragediya (fojia)* bo'ladir. Behbudiyning «Padarkush»i ham «Abulfayzxon», «Abu Muslim» kabi tomosha asarlari tragediya (fojia)lardir.

Bu uch turli tomosha asarlari ko'brak sochim yo'sunda yoziladir. Tizim bilan yozilg'anlari ham bo'ladir. Tizim yo'sunda yozilib, kuylarga bog'lanib, sahnada musiqa bilan ijro etilsa, unga *opera* deyiladir. Opera go'zal san'atlardan musiqa bilan adabiyotni sahnada birlashtirgani uchun tomosha asarlari orasida muhim o'rin tutadir. Ovro'pa go'zal san'atlar dunyosi operaga juda katta ahamiyat beradir. Bizda operachilik yo'lida otilg'an birinchi odim G'ulom Zafariyning «Halima»sidir.

RIVOYA

Voqeada, yo xayolda bo'lgan voqealarni yozg'uvchi-adib tilidan tasvir etib yozilg'an asarlarga *rivoya* deyiladir. Rivoya: masal, doston, hikoya, ro'mon otlari bilan to'rt asos qismga ajraladir.

Masal: hayvonlarga, ba'zan jonsiz narsalarga nisbat berib yozilg'an kinoyatli, ibratli hikoyalardir.

Masallardag'i voqealar ko'brak hayvonlar orasida tasvir etiladir. Biroq, bu judayam lozim emas; voqeani jonsiz narsalar orasida tasvir etish ham mumkindir. Chunki, u voqeaga aralashtirg'on hayvonlarning-da, jonsiz narsalarning o'zlari maqsad bo'lub olinmaylar. Ular odamlardan kinoya qilinub, odamlar o'rni olinadirlar. Masallar o'quvchilarga qanday bo'lsa-da, bir ibrat berish tilagi bilan yoziladirlar. Masalning maqsadi bo'lg'an «ibrat» ba'zan masalning oxirida uning bir natijasi qilib, ochib ko'rsatiladir. Bizda bunga «qissadan hissa» deyiladir. Ba'zan-da masalning ibрати ochilib ko'rsatilmaydir. Masalning borishidan onglashilib qolg'an bo'ladir. Eng yaxshisi ham shudir.

Bizning adabiyotimizda Navoyining forsiydan ko'chirgani «Lison ut-tayr» kitobi kattakon bir masal bo'lg'ani kabi Gulxaniy shoirning «Zarbulmasal»ida bir masal, zamonamizda esa masalchilik yo'lida shoirimiz Elbekning oncha xizmatlari bo'lib turadir.

Biz uning masallaridan birtasini tubanda yozib ko'rsatamiz:

Iki tulki

*Bor edi bir o'rmonda iki tulki,
Ularning tirikligi edi turli.
Biri har kun to'qayliqqa tomon ketib,
Ovqatini o'tkazardi emgaklanib.
Ikinchisi ovlar edi bog'chalarni,
Yerdi undan o'g'irlab ko'b yemishlarni.
Bir kun bular yo'l ustida ko'rushdilar,
Bir-biridan hol-ahvol so'rushdilar.
Har ikisi o'z turmushin so'zlab o'tdi,
Bu orada bir ko'b so'zlar bo'lub ketdi.
So'z ichida o'g'ri tulki o'z turmushin,
Ko'b maqtadi unda yegan bor yemishin.
Go'yo uning aytishicha bog' yemishi,
Hech mehnatsiz, butun uning qo'lida edi.
Bu so'zlarga u tulkining aqli shoshdi,
To'xtamadi ul-da shundan og'iz ochdi.
O'z ishining mashaqqatsiz bo'lmag'anin,
Mehnat bilan sira qorni to'ymag'anin
Aytdi, qo'ymay, barchasini kuyub-yonib,
O'g'ri tulki tinglab turdi quloq solib,*

*So'zlar bitgach iki yoqdan, o'g'ri tulki
 Dedi, qarab o'rtog'iga: «Kel, buni ye,
 Bundan so'ngra mening ila birga bo'lgil,
 Qorning to'yib, mendek sen ham o'ynab kulgil
 Deb, ul tulki o'zi bilan olib ketdi,
 Uzoq bormay, bular bitta boqqa yetti.
 Har ikovi bog' ichiga kirishdilar,
 Bog'da bo'lg'an yemishlardan yeyishdilar.
 Shul choq bog'bon bulardan tez xabar topdi,
 Hoy-hoy bilan bular tomon qarab chopdi.
 O'g'ri tulki tez-tezgina ko'rgan yo'ldan,
 Yashirinib, bildirmasdan chiqib qochdi.
 Haligi tulki yo'l bilmayin tutulib qoldi,
 Qo'rqushidan titrab-qaqshab, voy-voyladi,
 Buning tovushin eshitgach ul o'g'ri tulki
 Qattig' tovush bilan chaqirib buni dedi:
 — Endi qachon ko'rushamiz, ham qayerda?!
 Ikinchisi javob berdi yig'labg'ina:
 — Erta bilan ko'rushamiz teri bozorda. (Elbek)*

DOSTON

El adabiyoti faslida aytkan edik: buyuk voqealarga aralashqon qahramonlarning boshidan o'tkazganlarini tasvir etib yozilg'an shoirona asarlarga *doston* deyiladi.

Dostonlarni to'rtka ajratmoq mumkindir:

1) qahramon dostonlari; 2) klassik dostonlar; 3) taqlidiy-klassik dostonlar; 4) yangi zamon dostonlari.

Qahramon dostonlari: xalq qahramonlari aralashqon buyuk voqealarni tasvir qilib, xalq baxshilari tomonidan xalq cholg'ulari bilan o'qilg'an dostonlardir. O'zbekcha «Alpomish» dostoni va boshqalar kabi. Kitobimizning el adabiyoti faslida bu to'g'rida ancha so'zlandi.

Klassik dostonlar: xalq orasidag'i qahramon ashulalari, qahramon dostonlari ham shularga oid ertaklar talantli-iste'dodli san'atkor bir shoir tomonidan to'planib, bir-biriga boylanib, bezanib, to'la, ulug' bir doston shaklida tuzulgan bo'ladi. Forslarning «Shohnoma» degan kitoblari shunday bo'lub tuzilgan. Mashhur Eron shoiri Firdavsiy Eronning tarixi, afsonaviy qahramonlari to'g'risida bo'lg'an xalq ashulalari, xalq dostonlari, xalq ertaklarini yig'ib, o'ttuz yil tirishib, shul «Shohnoma»sini yozg'an. Bunday dostonlarga

klassik dostonlar deyiladi. Yunonlarning mashhur «Iliada» degan dostonlari shunday dostonlarning birinchisi ham atoqlisi hisoblanadi. Bunday dostonlar bizda yo'qdir. Yolg'uz biz emas, butun turk adabiyoti bunday klassik dostonlardan mahrumdir.

Taqlidiy-klassik dostonlar: otidan onglashilg'andir: yuqorida ko'rulg'an klassik dostonlarga ergashib (taqlidiy qilib) yozilg'an asarlarga *taqlidiy-klassik dostonlar* deyiladi.

Navoyining fors klassik shoirlarig'a ergashib yozg'ani «Layli-Majnun», «Farhod-Shirin», «Haft manzar»⁷⁰, «Iskandarnoma»⁷¹ otlari bilan mashhur bo'lg'an dostonlari hamda balxlik Durbekning «Yusuf-Zulayho»si shunday dostonlardandir.

Yangi zamon dostonlari: shoir-adib el adabiyotiga murojaat qilmay, o'z ma'lumoti yo o'z xayolining yordami bilan voqeyi, xayoliy bir qahramon to'g'risida doston yozsa, uning asari «yangi zamon dostoni» ataladi. Mashhur chig'atoy-o'zbek shoiri Muhammad Solihning «Shayboniynoma»si bilan bu kun o'zbek shoiri G'ulom Zafariyning «Cho'lpon temir», «Vonnaycha» degan dostonlari shul yangi zamon dostonlaridir.

❖ HIKOYA

Bir kimsaning hollarini, bir voqeani tasvir etib, rivoya yo'sunli yozilg'an asarlarga *hikoya* deyiladi. Hikoya o'z qahramonining ruhiy hollarini ochib beradi: tirikchiligimizda bo'lub turg'an ko'b voqealarning qorong'u puchmoqlarini oydinlatib ko'rsatadi. Yomonlig'i tuzukkina sezilmagan ko'b odatlarimizni butun foje' natijalari bilan gavydalantirib, o'zimizga ko'rsatadi. Shuning uchun hikoya hayotda muhim o'rin tutadi. Cho'lponning «Qor qo'ynida lola», «Oydin kechalarda»si hayotimizning foje' lavhalarini tasvir qilg'ani uchun muhim hikoyalardandir. Abdulla Qodiriyning «Tinch ishi»i, «Uloqda»si adabiyotimizdag'i go'zal hikoya namunalari. Shoir Elbekning «Qo'shchi Turg'un»i uzun hikoyadir.

RO'MON

Hayotning belgili bir davrini keng suratda tasvir etib yozilg'an asarga *ro'mon* deyiladi. Dostonda qahramonning qilg'an ulug', favqulodda ishlari tasvir etiladi.

Hikoyada bir voqea, bir-iki kishi, hayotning birgina hodisasi butun ingichkaligi bilan ochiladi. Ro'monlarda esa asarning qahramoni yo qahramonlari qaysi zamonda, qaysi

muhitda, qaysi jamiyatda yashag'an bo'lsalar, shularning urf-odat, qonun, tilak, havas, orzu, kamchilik, axloq, e'tiqodlari ingichka ham keng suratda tasvir etiladir.

Tomosha asarlarida ko'rganimiz to'lalik, birlik, to'g'rilik kabi shartlarning ro'mon bilan hikoyada ham bo'lishlari lozimdir.

Rivoya asarlari orasida eng muhim o'rin ro'monlarga berilgandir; biroq adabiyotning eng og'ir, eng qiyin sho'basi ham ro'mon yozmoqdir. Bizning adabiyotda Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar»idan boshqa ro'mon hali maydonga chiqmag'andir.

ADABIYOTDA OQIM ISTILOHLARI

Klassitsizm. Taqlidiy klassitsizm. Soxta klassitsizm. Ratsionalizm. Sentimentalizm. Ro'mantizm. Simvo'lizm. Mo'dernizm. Realizm. Naturalizm. Futurizm.

Klassitsizm: Miloddan burun mashhur bir yunon tanqidchisi⁷² tomonidan yunon shoirlari ham alarning asarlari tekshirilib, tanqid etilib, darajalarga ajralg'an. Mana shul vaqtda darajalarga ajralg'an shoirlarga *klassik shoirlar*, asarlariga-da *klassik asarlar* deyilgankim, boshqalarga o'rnak bo'larlik *mumtoz asarlar* demakdir. So'ngralar bu atama butun adabiyot dunyosiga umumiy bir atama shaklida qabul etilgan, har millatning adabiyotida bo'lg'an mumtoz asarlarga, mumtoz shoirlarga klassik deyishgan. Fors adabiyotida Sa'diyning «Guliston»i, Firdavsiyning «Shohnoma»si, Nizomiyning «Xamsa»si klassik asarlardan. O'zlari-da klassik shoirlar sanaladirlar.

Taqlidiy klassitsizm: klassik asarlarni taqlid qilib yozilg'an asarlarga *taqlidiy klassik asarlar* deyiladir. Fors klassiklaridan Nizomiyning «Xamsa»sini taqlid qilib yozilg'an Navoyining «Xamsa»si, fors klassik devonlarini taqlid qilib yozilg'an she'r devonlarimiz taqlidiy klassik asarlar sanaladirlar.

Soxta klassitsizm: yunonning klassitsizm davri miloddan burun edi. Oning asarlari miloddan burung'i Yunonistonning hayot, tabiat, axloq, iqtisodiy vaziyati ta'siri ostida maydong'a chiqqan edi. Ondag'i ta'birlar, so'zlar atamalar, sufatlash ham o'xshatishlarning hammasi shul miloddan burung'u yunon hayotining yumushlari edilar. Miloddan 15 asrdan keyin Ovro'paning turli o'rinlarida shul yunon klassik asarlarini taqlid qilish havasi uyg'onadir. Ular o'z hayotlari-

dag'i voqealarni miloddan burung'i shakllarda ifoda qilmoqqa tirishkanlar. Hech tushunmay, o'ylamay, oradag'i 15–16 asrlik bir zamon ayirmasini hisobga olmay, yunon klassiklarini taqlid qila berganlar. Mana shularning asarlariga *soxta klassiksizm* asarlari deyilgan. Bizda ham Eron adabiyotini o'ylamasdan taqlid qilib maydong'a chiqarilg'an soxta klassik asarlari ko'bdir.

Ratsionalizm: bu har mas'alada, har xususda aqlni ustun ko'rgan, aqlg'a juda yuqori o'run bergan bir falsafa (aqliyun falsafasi)ning atamasidir. Adabiyotda ham shul falsafaga boylanib, xalqni oqartish, odamlarga fikriy tarbiya berishni asos qilib olg'an adib-shoirlarga shul atama berilgandir. Bu oqimdag'i asarning eng ochiq namunalari burung'i turk adabiyotida Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig'i», Ahmad binni Mahmudning «Hibat ul-haqoyiq»idir. Bizning chig'atoy-o'zbek adabiyotida Navoyi ham o'zining «Mahbub ul-qulub», «Hayrat ul-abror» kabi asarlari bilan bu oqimga xizmat qilg'an. So'fi Olloyor, Ahmad Yassaviy kabi shoirlarimizga kelganda bular «diniy oqartish» shoirlaridirlar. Bularga har narsadan yuqori, ustun bo'lg'an aql emas, dindir! Oqartish oqimining ochiq o'maklari bizning jadidizm davrimizning adib-shoirlari bo'lg'an Behbudiy, Avloniy, Tavallo, Hoji Muinlardir.

Sentimentalizm: bu aqliyun oqimig'a qarshi bo'lg'an falsafa (hissiyun falsafasi) oqimining atamasidir, mana shul falsafa oqimiga yondoshqon adabiy oqim *sentimentalizm* oqimidir, bu oqimdag'i shoir-adiblar bu jismoniy, moddiy dunyomizdan boshqa ma'naviy, ruhoni bir dunyoning borlig'iga ishonadir. Ko'zimiz oldida op-ochiq, yap-yalang'och turg'an mana shul moddiy haqiqatdan boshqa bir an'anaviy haqiqat bor deb o'ylaydir. Biroq «Qani bu haqiqat?», «Qani bu ma'naviy olam?» desangiz, unga aql bilan, fan bilan, tajriba bilan erishib bo'lmaydir. Unga birdan bir yo'l — tuyg'udir, hisdir, deyiladir. «Ular gumon qiladirlarkim, dohiy shoirlar va san'atkorlar-da bu ma'naviy olamga qarab ko'rmak iste'dodi kattadir. Mana shu iste'dod ko'magida ular ba'zi haqiqatlarni aqlg'a, ilmg'a qarag'anda burunroq xabar beradirlar». Ko'riladirkim, bu oqim asos-e'tibori bilan ro'montizm oqimining o'rtog'idir. Bizning adabiyotda bu oqimning namoyandalari tasavvuf maslakida bo'lg'an shoirlardir. Eng

buyuk tasavvufchi shoirlarimiz Ahmad Yassaviyni shu oqimning kishisi deb ko'rsatmak mumkindir.

Ro'montizm: san'at har turli qayddan ozoddir degan; ko'ngil, tuyg'uni ongdan, tajribadan yuqori tutqon, idealizm ketidan yugurgan adabiy bir oqimdir. Bu oqimdag'i shoir-adiblarning fikrlariga ko'ra she'r falsafa bilan dinning aralashmasidan iboratdir. Bular ham ma'naviy olam, ichki dunyolarg'a ishonadirlar, o'zlarini sevadirlar, o'z tuyg'ulariga eng katta ahamiyat beradilar. Bizning inqilobgacha adabiyotimiz boshdan oyoq bir ro'montizm tengizidir. Ro'montik fors adabiyotidan ozuqlanib, shunga ergashib borg'an chig'atoy-o'zbek shoirlarimizning hamalari ro'montizm oqimining kishilari. Ularning boshqa adabiy oqimlarga asar berishlari yolg'uz shu oqimg'a bir-iki asar bermak uchungina bo'lg'an. Asl san'atlarini, tub hunarlarini esa ro'montizm maydonida ko'rsatkanlar. Yangi shoirlarimizdan ro'montizmning ulug' namoyandasi Cho'lpondir.

Realizm: turmushni, hayotni bo'lg'ani kabi, xayol bo'yovlari bilan bo'yag'an adabiy oqimg'a realizm (haqiqiylik) deyiladi. Bu oqim shoirlarining asos yo'llari hayotni, turmushni butun inkichkaliklari bilan o'rganib o'rgatishdir. Bizning yangi adibimizda Botu ham uning o'rtoqlari bilan birga ro'montizmdan qutulib, realizm maydoniga kirmakdadir.

Simvolizm: ramzchilik demakdir. Bizning tasavvufchi shoirlarimiz orasida bu oqim juda maqbul edi. Forsiy tasavvuf adabiyotidag'i ramzchilik bizning so'fiy shoirlarimiz tomonidan ayrim qabul etilgan. Ularning aytkanicha, sharob, ishq, muhabbat ham ma'rifatning ramzi. Sharob berguchi (soqiy) tasavvufdag'i pir-ustodning ramzi bo'ladi. Bulardan biri «men bu kecha soqiy qo'lidan bir piyola may ichdim» desa, uning bu so'zidan «men pirimdan maslakimizg'a oid yangi bir narsa o'rgandim» fikrini onglash kerak. *Simvolistlar* asos-e'tibori bilan ro'montizm oqimining kishilaridirlar.

Mo'dernizm: bu oqim yangi ro'montizm oqimidir. Bu oqim ijtimoiy harakatlarga, fanniy tushunishga qarshi bir oqimdir.

Naturalizm: bu oqim realizmdan ayrilg'an bir oqim kabidir, realizm oqimi hayotni, turmushni tasvir etishka berilsa, bu oqim yolg'uz tabiatnigina, oning yaxshi o'rmonlarini, yuksak tog'larini, oqar suvlarinigina tasvir etishka beriladi.

Futurizm: bu oqim yigirmanchi asrning boshlarida Italiyada maydong'a chiqqan bir oqimdir, futuristlarning asoslari harakat ham tezlikdir. Bular yangi go'zallik, mashina go'zalliklarini maqtaylar. Vaznda ozodlik tarafdori bo'lg'an futuristlar jumla tuzishni ham nahv qoidalaridan «ozod qilmoq» istaylar. Sufatlar, tinish belgilari, ko'makchi so'zlarni ishlatmaylar. Fe'llarni hech ishlatmaylar, fe'l o'rni «ish ismlari»dan «yozish», «o'qush», «kelish...» kabilarnigina ishlatadirlar. She'rda raqam ishlatmakni maqbul ko'radirlar. O'zlaricha yangi so'zlar yasaydirlar. Bizda bu oqimning namoyandasi Oltoydir.

O' Q U V

(Birinchi bo'lak. Ibtidoyi maktablarning so'ng sinflari uchun)

PILLA URUG'I

Marg'ilon shahrida Sevar bibi denilgan (deb tanilgan) bir xotun bor edi. Bir kuni meni ko'rub dedikim:

— Bundan besh yil burun man ko'p qashshoq edim. Erim o'lgan, undan¹iki kichkina qiz qolgan edi. Uningbuning uyini supirib, kiyimini tikub, kun o'tkazardim. Bir kun ish topolmadim. Yonimdag'i chaqalarg'a non olib yedik. Ertasi kun yana ish topolmadim. Qopchiqimda¹ oqcha ham yo'qdi. Tun yaqinlashdi, kichik qizlarim ochliqdan yig'laya boshladilar. Ko'p garang bo'lib qoldum. O'ramimizning² nari boshinda bir boy xotun bor edi. Shuning yoniga keldim, holimni aytdim. Xotun ojurg'andi³, dedikim:

— Yangajon, sizga bir-iki oqcha⁴ bersam, shu kun yeb bitirarsiz. Yana ertaga yana shu holga tusharsiz. Sizni shu yamon kundan qutqarurg'a kerakdir. Bu oshni olib bolalaringizga eltib bering. Mana uch oltunni ham sizga burj⁵ berayin. Bir oltung'a pilla urug'i sotun oling⁶. Issiq uyda saqlang, qurt chiqarar. Qurtlarg'a tut yaprog'i bera buyuting (katta qiling). Qurtlar oz vaqtda g'o'za⁷ qo'yarlar. G'o'zalarini ipakchilarga sotarsiz. Qolg'an iki oltunini u kungacha ozuq qiling. G'o'zalarni sotgach, manim uch oltunimni berarsiz.

— U yaxshi xotunning uch oltunini olub chiqdim. Bergan oshi bilan shu kechani o'tkazdik. Ertasi kun bozordan pilla urug'i olib, boy xotunning aytganicha boqdim. G'o'zalarini o'n oltung'a sotdim. Xotunning uch oltunini

qulluqlar bilan berdim. Shundan beri har yili pilla urug'i olaman. Oqcham ko'paydi, Tangriga shukur. Kunimiz yaxshi kechib borotibdir.

TAMRIN³:

Sevar bibi qanday kun o'tkara edi? Qayerg'a ketdi? Nima oldi? Nima qildi?

KO'RULMAGAN NARSAGA ISHONMA

Bir kuni maktabimizning bog'chasida muallim afandimizning ko'rsatishi bo'yincha o'ynaya edik. Shogirdlardan Tuyg'unbek kelib muallim afandiga dedikim:

— Afandim! Yarashning uyida uch kumush tovushqon⁹ bor ekan.

Muallim: — Qanday tovushqonlar ekan onlar?

Tuyg'un: — Jonli ham kumushdan yaratilg'an!

Muallim: — Kim dedi sanga?

Tuyg'un: — Ergashboy dedi.

Muallim: — Ergashni ketur!

Tuyg'un Ergashni ergashtirib keldi.

Muallim: — Yarashning uch kumush tovushqoni bor ekanin sanmi ko'rding?

Ergash: — Uch emas afandim, iki.

Muallim: — Sen ko'rdingmi shunlarni?

Ergash: — Yo'q afandim, To'g'onboy dedi.

Muallim: — Ketur To'g'onni.

To'g'onni keturdilar.

Muallim: — Yarashning iki tovushqoni bor?

To'g'on: — Ha!

Muallim: — Joni ham bormi?

To'g'on: — Bor, afandim.

Muallim: — San ko'rdingmi?

To'g'on: — Yo'q afandim, Yarashning o'zi aytdi.

Muallim: — Ketur Yarashni.

Yarash keldi.

Muallim: — Sening kumushdan tovushqonlaringmi bor?

Yarash: — Yo'q!

Muallim: — O'zing aytgansan-ku!

Yarash: — Kimga?

Muallim: — To'g'onga.

Yarash: — Yo'q, afandim! Man uyimizda oppoq tovush-qon bor. Tuklari kumush kabi degandim.

Muallim: — O'rtog'lar! Ko'rmaganingiz narsalarga sira ishona bermanglar, so'ngrasi uyot bo'lur.

TAMRIN:

Tuyg'un nima dedi? Muallim nega bolalarni keturib so'radi? So'zning tubi nima ekan?

TURSUN QANDAY BOY BO'LG'AN

O'g'lum ish seni izlab ketmas, sen ishni izlab ket.

Tursun o'n besh yashar bir yigit edi. Maktabni biturib chiqdi. Uch-to'rt kun uyiga kelib o'turdi. Ko'rdikim, otasi-ning qo'lindan ish kelmaydir. Singlisi kasal bo'lub yotkan. Yolg'iz onasining uni(ng)-buni(ng) ishini qilib topdig'i ozg'ina oqcha bilan to'rt kishining kun o'tkarmagi qiyin.

Tursun himmatsiz yaramaslardan emasdi. Tog'dek bir yigit onasining emganib keturdig'i nonga ko'z tikib tursunmi? Mana shunga rozi bo'lolmazdi. Biror ish topilarmikan, deb uydan chiqdi. Uning-buning do'konlariga borib qaradi. Kimsa: «Kel, o'g'lum, shu ishni qil, oqchani ol», demadi. Tursun shoshib qoldi, o'z holig'a yig'lab keldi. Uyga ketayin dedi, uyolib oyog'larini yerdan ko'tarolmadi. Bir devorga tayanib o'turdi. Boshini qo'lga olib o'yladi... o'yladi. Birdan sevinib tura qoldi. Esiga Ergashboyning zovuti kelgan edi. Zovutga qarab yugurdi. To'g'ri Ergashboyning yoniga borib, salom berdi. Ergashboy javob berdi:

— Ha o'g'lum, nima ishing bor? — dedi.

Tursun: — Zovutingizda ishlamoq uchun keldim, boy bobo, — dedi.

Ergashboyga ko'p ishchi kerakdi:

— Yaxshi qilibsan, o'g'lum! Mana shu arobalardagi momuq qanorlarini ko'tarib omborga eltib tashlayber. Oqshom shu ishchilarga qancha oqcha bersam, senga ham berarman, — dedi.

Tursun suyindi. Yugurub arobalar sari ketdi. Qanorlarni toshib, omborga beraberdi. Boshqa ishchilardan ko'proq tirishdi. Oqshom bo'ldi. Ergashboy Tursunga iki tanga oshiqroq berdi. Tursun sevina-sevina uyga kelub, oqchalarni onasiga berdi va ishni onglatdi. Bundan so'ng ham har kuni erta bilan zovutga borib, oqshom kunligini olib qayta(r) edi. Oqcha ko'paydi.

Kasal bo'lib yotgan singlisi uchun do'qtur chaqirib davolatdi. U daxi sog'oldi.

Bir kun Ergashboy Tursunni chaqirib, dedikim:

— O'g'lum! Ko'b to'g'ri va ishonchli yigit ekansan. O'quv bilan yozuving daxi bor ekan. O'zingga yarasha bir ish bera-yin sanga. Undan keyin yuk tashimoqni qo'y. Mana shu daf-tarni ol, zovutdagi ishchilarning cho'tini saqlag'il.

Tursun qabul qildi. Bugun Tursun o'shal zovutning mir-zasidir.

TAMRIN:

Tursun qanday holda edi? Nega ish arar (oxtarar)g'a chiqdi? Qay ishga kirdi? Ishchilarning orasidan chiqub mirza bo'lurg'a sabab nima?

TIRISHKANLAR OCHUNI

Yaxshiboy kentning¹⁰ oqsoqolidir. O'g'uz denilgan¹¹ bir kichik o'g'li bor. Bir kuni namozdan chiqub, boqqa kirdilar. Yaxshiboy O'g'uzning qo'lini oldi. Og'ochlar¹² uzra uchu-shib yurgan bolarilarni ko'rsatdi. Dedikim:

— O'g'lum mana bularni ko'r. Bizga bol yasab bermak uchun kerak bo'laturg'an narsalarni oxtarib yurub(di)lar. Mana bu qushlarni ko'r. Bola-chaqalari uchun yem oxtaralar. Biroz yuqoriroqqa ko'z sol. Yellar bulutlarni haydab keturalar. Bulutlar ekinlarimizni sug'ormoq uchun yog'mur¹³ yog'alar. Bu yondan yerimizni isitmoq uchun quyosh daxi¹⁴ chiqdi. Shu yo'lga ham qaragil! Bu ho'kuzlar yerlarimizni surarg'a¹⁵ ketalar. Bu otlar yuklarimizni tashiylar. Bu kishi ekinchi-dir¹⁶. Yerlarimizni ekarga keta(r). Bu kimsa tegirmonchidir. Bug'doyimizni un qilurg'a boradir. Oyoq ostiga ham ozgina boq! Shu qumursqalarni ko'r. Qish ozuqlarini to'plab tu-rurlar. Man daxi yarim soatdan keyin o'z ishimga ketarman. O'g'lum! Ochun tirishkanlar ochunidir. Shuncha odamlar, ho'kuzlar, otlar, yellar, bulutlar, arilar, qumursqalar tirishkandan keyin san tirishmay o'tirsang tuzukmi?!

Yaxshiboyning bu yaxshi so'zlarundan O'g'uzning o'k-tamligi qo'zg'aldi, dedikim:

— Yo'q, otajonim! Man ham tirishurman. Buyuring, qanday tirishayin?! Yo'l ko'rsating!

— Yaxshi o'qurg'a tirish, o'g'lum! O'qurg'a!

O'g'uz chopib uyiga kirdi va kitoblarini olib ketdi. Qayerga ketdi, bilasizmi? Maktabga.

TAMRIN:

Bol nimadan bo'lar? Bulutlarni havoda nima haydab yurar? Yaxshiboy boshqa ishlarni qo'yub nega O'g'uzni o'qurg'a buyurdi?

IMOM G'AZZOLIY

Burung'i musulmonlarning ulug' xoqonlari bilan, o'ktam boturlari bo'ldig'i kabi yuzlarcha kitob yozaturg'an katta mullalari daxi bor ekan. O'shal mullalarning buyukroqlaridan biri Imom G'azzoliy¹⁷ Bag'dod shahrindag'i ulug' bir madrasada o'qub, o'z o'lkasiga qaytmoqchi bo'ldi. Kitoblarini xurjunga solib, otga yukladi. O'zi otga minub, o'lkasiga qarab jo'nadi. Iki kundan so'ng katta bir tog'ning etagiga borib qo'ndi. Kechani shu yerda o'tkarib, tong otarda yerindan qalqdi. Shu toqqa chiqmoq uchun otlandi. Tog'ning teppasiga chiqq'ach, bir necha qaroqchiga yo'luqdi. Qaroqchilar Imom G'azzoliyning otini, oqchasini, kitoblarini oldilar. O'zini yapyalang'och qilib ketdilar. Imom daxi o'z yo'lini qo'yub shunlarning ketidan ketaberdi. Bosh qaroqchi orqag'a qarab, Imomni ko'rgach qizib ketdi¹⁸. Qichqurib dedikim:

– O'y, mulla kishi! Orqamizdan kelma, yo'qsa, boshingni ham olaqolurmiz.

Imom G'azzoliy yolborib dedikim:

– Tog'olarim! Birgina arzim bor, shuni aytgani kelo-tibman. Yomon ishim yo'q.

Bosh qaroqchi: – Nima arzing bor?

Imom: – Oqchalar bilan kiyimlarim va otim halolingiz bo'lsun, yolg'iz shu xurjunimdag'i narsalarni qaytarib beringlar, ularning sizlarga kerakligi yo'qdir.

Bosh qaroqchi: – Nima bor xurjunda?

Imom: – Kitoblar bordir. Bog'dod shahrinda o'n yil tirishub, emganib, o'qug'an va o'rgangan narsalarim shu kitoblardadir. Bunlarni olib ketsangiz, menim emgaklarim kuyub ketar, burung'i kabi keyin bilgusiz bo'lub qolurman.

Bosh qaroqchi imomning bu so'zlariga kuldi va dedikim:

– O'n yil tirishib o'qug'anlaringni nega ko'nglingga yerlashdirmading. O'rgangan narsalaringni ko'nglungda saqlasayding, bu kitoblaring yo'qalmasindan sanga bir zarar kelmas edi. Mana ol, kitoblaringni! Lekin yo'ldan yana biri chiqub qo'lingdan olirsa, san yana bilgusiz bo'lub qolursan.

Imom G'azzoliy bosh qaroqchining bu so'zlaridan ibrat oldi. Kitoblarini olib, yo'lindan qaytdi. Yana Bog'dodga keldi, darslarini qayta boshdan o'qudi. Biroq bu daf'a o'qudiqlari yurakinda saqladi.

TAMRIN:

Imom G'azzoliy kimdir? Bog'dod shahri qayerdadir? Imom nechun qaroqchilarning orqasidan ketdi? Qayta Bog'dodga kelub nima qildi?

XURUS"NING SO'ZI

Bir kun muallim afandi dars uchun kirdilar. Oybekdan boshqa butun bolalar kelgandilar. Besh daqiqa so'ngra Oybek daxi kirib keldi. Uyqudan yangig'ina qalqib keldigi qaboqlarindan bilinub tura edi. Muallim afandi Oybekka qarab dedilarkim:

— Oybek! Uyingizda xurus yo'qmi?

Oybek: — Bor afandim. Bir qizil xurus bor.

Muallim: — Tongotardan burunroq qichqirmaydirmi?

Oybek: — Qichquradir, afandim.

Muallim: — Nima deydir?

Oybek: — Qu... qu... qu... qu..! — deydir, afandim.

Muallim: — Ofarin, o'g'lum! Ma'nosini ongladingizmi, o'g'lum?

Oybek: — Man xurus tilini bilmayman-ku!

Muallim: — Unday bo'lsa man bildirayin sizga. Xurus deydirkim: qu... qu... qu... qu..! Yaxshi bolalar! Tun kechdi, quyosh chiqqa boshladi, uyqu chog'i tugandi, ish soati kelub qoldi, yotoqdan turing endi. Qu... qu... qu... qu..! Kichik qo'zilar! Ekinchilar yer-suvlarg'a, mullo bobo azon o'qurg'a, temirchilar cho'kich urarg'a, qushlar sayrab-uchushurga chiqdilar. Siz yotoqda qolmang, uyotdir, turinglar endi.

Mana, o'g'lum! Kichkina xurusning so'zi shudir. Uning u o'gratulariga quloq bermak, erta bilan yotoqdan qalqmoq kerakdir.

TAMRIN:

Afandi, yeringizdan turub, xurusning so'zlarini bizga onglating.

SEVARNING YARAMASLIG'I

Sevar kechkina bir qiz edi. Akasi Temurning yaxshi so'zlarini tinglamas edi. Bir kuni ikala qardosh boqqa chiqdilar.

Sevar chechaklar ustinda uchub yurgan bir kapalak(ni) ko'rib, olmoqchi bo'ldi. Temur qo'ymadi. Dedikim:

— Shu bechorani olib nima qilursan? Shuning daxi otanasi bordir. Sen buni tutsang, unlar bolalaridan ayrilib qolurlar. Sani qarg'ab yig'larlar. Yoziqdir²⁰, olma shuni. Qo'y, ozgina o'ynab, uyiga ketsun.

Sevar akasining bu yaxshi so'zlarini tinglamadi. Kapalakni olib, qanotini uzdi. Biroz o'tgandan keyin u bechorani qo'l-oyog'i kesilgan kishilarga o'xshatib, yerga tashladi.

Shu yerdan uchub boraturg'an bir qizil ari kapalakka ojirg'an kabi bo'lib, ustiga keldi va bir-iki aylandiqdan so'ng qo'ndi. Kapalakning u yon, bu yonini ko'rarga boshladi. Sevar bu arini daxi olmoqchi bo'lib yugurdi.

Temur dedikim:

— Endi bunga tegma, ho!

Sevar kulib so'rdi:

— Tegsam nima bo'lur?

Temur: — Tegsang parmog'ingdan chaqib, seni ertagacha yig'latar.

Sevar Temurning bu so'zlarini ham tinglamadi. Yavoshgina²¹ qo'lini uzatib arini olg'ach «A.. a.. onajon» deb qo'lini tortdi. Ari bechora Sevarning kichkina parmog'ini chaqib qochmish edi. Parmog'i qizarib, shisha boshladi. Temur bir ip topib bechoraning parmog'ini bo'g'umidan bog'ladi. Sevar yig'lab uyiga keldi. Onasi yotog'iga yopib berdi. Sevar uzanib yarim kechagacha ingradi. Ondan keyin uyqusi keldi. So'ngra uxladi. Erta bilan yotoqdan qalqib, akasini ko'rgach uyoldi:

— Akajonim! Sening so'zingni tinglamay yoziq etdim, — dedi.

Temur og'irliq bilan shu javobni berdi:

— Yaxshi so'zni tinglamasdan yaramaslar yomon kunga tushgandan so'ngra uyolib qolurlar.

TAMRIN:

Sevar kimdir? Qayerg'a ketdi? Nima qilmoqchi bo'ldi? Kapalakni tutmasi yaxshimi bo'ldi? Qanday zarar ko'rdi? Akasi nima dedi?

FANNIY BILGULARDAN: YER

Muallim afandi bir kuni darsga kirgach, bolalarni ko'zdan kechirdi va To'xtamish afandini turg'uzub so'radi:

— O'g'lum! Jo'g'rofiyo o'qudingizmi?

To'xtamish: — O'qudum, afandim.

M.: — Ustinda yashadig'imiz va kezdigimiz narsaga nima deyilar?

T.: — Yer deyilar. Arz deyaturg'anlar ham bor.

M.: — Ofarin, o'g'lum! Yerning shakli qalaydir?

T.: — Tarbus kabi lo'ndadir²², afandim.

M.: — Ko'b yaxshi. Butun yer yuzi shu bizim o'lka kabi quruqmidir?

T.: — Yo'q, afandim! Yerning uchdan biri quruqlik bo'lib, uchdan ikisi suvdur.

M.: — Yerdan uchdan ikisini qoplab olg'an o'shal suvlarga nima deyilar?

T.: — Bahri muhit²³ deyilar, afandim.

M.: — Ofarin, o'g'lum! Siz o'turing endi. Aynoq afandi siz turing. Aynoq afandi yerindan qalqar.

M.: — Yerning quruqlik bo'lgan uchdan birida ham suv bormi?

Aynoq: — Bor, afandim.

M.: — Necha turli suv bor?

A.: — Iki turli suv bor: biri oqaturg'an suvlardirki, kichkinasiga ariq, kattasiga nahr²⁴ derlar. Ikinchisi, oqmayturg'an suvdurki, ko'l deyilar.

M.: — Boshqa?

A.: — Bizim o'lkada har shaharning har mahallasida bir suv ko'lmagi bordir. Bunlar ham kichkina ko'llarga o'xshayur. Bunlarga hovuz deyarlar.

M.: — Ko'b yaxshi! Bizim o'lkamizdagi nahrlarning otlarini ayting?

A.: — Amu, Zarafshon, Sirdaryo nahrlari.

M.: — Ofarin, o'g'lum! O'turing emdi.

TAMRIN:

Yer nimadir? Bahri muhit nimadir? Nahr nimadir? Ko'l nimadir?

OLTUN YER OSTINDADIR

To'g'onbek Esonboy denilgan bir ekinchi boyning o'g'li edi. O'quv uchun Petrog'raddaki ulug' bir maktabga kirgandi. Ta'til chog'ida ota-onasini ko'rgali Toshkentga keldi. Esonboyning o'rtog'laridan uch katta boy bir kecha To'g'onbekni ko'rarga keldilar. Ko'rushub, gapirushub o'turdilar. To'g'on-

bekning maktabindan va maktabda o'qutulaturg'an darslardan so'z ochdilar. To'g'onbek maktabining ulug'ligini, muallimlarning yaxshiligini va darslarning qay ilmlardan edukini hurmatli qo'noqlarga²⁵ aytib berdi. Boylarning kattasi bo'lgan To'xtamishboy dedikim:

— O'g'lum To'g'on! Bu maktabni bitirgach, qay ishga kirmakchi bo'lasan?

To'g'on: — Petrog'raddaki ekinchilik maktabiga²⁶ kirmakchiman.

To'xtamishboy: — Ofarin, o'g'lum! Tiriklikda ish egasi bo'lmoqdan yaxshiroq yo'l yo'qdir. Shu uyda o'turgan biz to'rt kishini ko'rt: to'rtovimiz ham ish erlarimiz. Otang ekinchidir, yerdan bir-iki qarich qazib sepdig'i urug'idan botmonlab bug'doy, arpa, momuq kabi narsalar olur va bu ishdan necha ming oltunlar topubdir. Mana bu o'rtog'im Qutlug'boy yerdan ozgina chuqurroq qozib, temir o'choqlari topgan. Yildan necha ming botmon temir chiqarib, har yonga yuborib sotadir. Mana bu yo'ldoshim Berdi-boy yer yog'i²⁷ buloqlari ochub, ustlariga zovutlar qurub, ulug' o'lkalarning butun kishilariga yer yog'i bera(r) va shu yo'ldan yuz binglarcha oqchag'a ega bo'lubdir. Men o'zim daxi yer ostidan toshko'mir o'chog'i topdim. Bu kun Rusiyadagi fabrikalar, zovutlar va temir yo'llarning ko'proq oqchalarini tortib olotibman. Mana shu to'rtimizning necha boyligimiz yer ostidan chiqarilg'an narsalardandir. O'g'lum, shunlarni esingda saqla. Unutmakim, oltun yolg'iz yer ustinda emas, ko'brog'i yer ostindadir.

TAMRIN:

To'g'on qaysi shaharda o'qiy ekan? Toshko'mir qayerdan chiqar(r)? Yer yog'i-chi?

TILANCHI BOBO

Qishning qorli bir kuni edi. Muallim afandi dars uchun kirib yerinda o'tirdi. Dedikim:

— Necha kundan beri sizlarga gapirib kelotubman, siz gapurmay o'turasiz. Bu kun sizlar gapuringlar, men tinglayman. Hayda Turg'unboy, shu kun o'ramda nima ko'rgan bo'lsang bizlarga onglat.

Turg'unboy yerindan qalqdi va muallimg'a qarab yo'qsuk²⁸ tovush bilan ayta boshladi. Dedikim:

— Shu erta bilan uydan maktab sari necha odim otgan, o'ramimizning boshida qorlar ichinda bukulib o'tirgan oqsoch, yirtiq choponli, uchuk tusli²⁹ qari bir tilanchini ko'rdim. Sovuqdan titray edi. Holig'a ojurg'andim. Yoniga borub dedim: «Bobojon! Bu yerda nechun o'turubsiz? Erta bilan bu kichik o'ramdan kim o'tib, sizga oqcha berar? Sovuqqa chidayolmay kasal bo'lasiz. Uyingizga ketib isinib o'tursangiz, yaxshiroq emasmi?». Bobo boshini qoldirub: «Oh, o'g'lum! — dedi. — Men bolaligimda sen kabi o'qumadim. Tutash maktabdan qochtim. Otam o'ldi, undan ko'p oqcha qoldi. Bir do'kon ochib o'turmadim. Oqchalarni yomon yo'llarga sepdim, sovurdim. Oqchalarim bitgandan so'ng, biron boy kishining qullig'iga kirmasdan uyimni, yerimni sotib yeya boshladim. Yer bilan uy oqchalari daxi bitdi. Egnimdagi shu kiyimlardan boshqa narsam qolmadi. O'zim daxi ishdan chiqib, qarib qoldim. Tilanchilikdan boshqa bir ish topolmadim. Uch oydan beri kunduz tilanchilik qilub, kecha(si) to'g'ri kelgan o'ramda yotib turibman. Uyim yo'qdir».

Boboning bu so'zlaridan yuragim o'rtanib ketdi. Qopchiqimda bir tanga bor edi, chiqarib berdim. Kichikligida o'qumaganlar qariliqda o'ramda qolar ekanlar deb, chopib maktabga keldim.

Muallim afandi Turg'unga bir «ofarin»³⁰ berdi.

TAMRIN:

Afandi! Siz yeringizdan turub, Turg'un aytgan hikoyatni aytib bering.

FANNIY BILGULARDAN: DAVLATLAR

Bir kun muallim afandi darsga keldi va Yovuzbekni turg'uzib, dedi: — O'g'lum! O'tgan hafta orqadoshingiz To'xtamish jug'rofiyodan so'radigim so'rog'larga javob bergan edi. Bu kun siz javob bering.

Yovuz: — Bosh uza, afandim!

M.: — Yerning quruqlig'i necha bo'lakdir?

Y.: — Besh bo'lakdir.

M.: — Otlari?

Y.: — Ovro'pa, Osiyo, Afriqo, Amriqo, Avstraliyo.

M.: — Ovro'padaki davlatlar poytaxtlarini aytib bering, qani?

Y.: — Ovro'padaki davlatlar bilan poytaxtlar shunlardir:

Rusiya	poytaxti	Petro'g'rod
Angliz	—«»—	Lo'ndo'n
Fransa	—«»—	Poris
Olmoniyo	—«»—	Berlin
Avstriyo-Mojariston	—«»—	Vyona
Italiyo	—«»—	Rumo
Turkiyo	—«»—	Istanbul
Ispaniyo	—«»—	Madrid
Po'rtqiz ³¹	—«»—	Lizbun ³²
Beljiqo ³³	—«»—	Brussel
Flamank ³⁴	—«»—	Amsterdam
Donimarqo ³⁵	—«»—	Qupehof ³⁶
Isvich ³⁷	—«»—	Stakholm
Nuruch	—«»—	Kristiyoniyo
Isvichra ³⁸	—«»—	Bern
Serbiyo	—«»—	Belgrad
Bulg'oriyo	—«»—	Sufiyo
Ruminiyo	—«»—	Bikrash ³⁹
Yunon	—«»—	Etna
Qaratog'	—«»—	Chetina

Muallim: — Ofarin, o'g'lum! O'turing emdi. Egamqul afandi, siz turing. Osiyodagi davlatlar bilan poytaxtlarini sanab bering.

Egamqul: — Osiyodagi davlatlar bilan poytaxtlari shunlardir:

Eron	poytaxti	Tehron
Afg'on	—«»—	Kobul
Japun	—«»—	To'kiyo
Chin	—«»—	Pekin
Buxoro xonlig'i	—«»—	Buxoro
Xiva xonlig'i	—«»—	Xiva

Buxoro bilan Xiva xonligi Rusiya davlatining himoyasidadir.

M.: — Ofarin, o'g'lum! O'turing emdi. Siz turing, Chingizbek.

Chingizbek: — Bosh uza, afandim!

M.: — Misr xonlig'i qayerdadir?

Ch.: — Afriqodadir.

M.: — Qo'shma Amerikaning poytaxti qaysi shahardir?

Ch.: — Vashington shahridir.

M.: — Hindiston o'lkasi kimning qo'lidadir?

Ch.: — Angliz qo'lidadir.

M.: — Ofarin, o'g'lum!

TAMRIN:

Bizim o'lkamiz yerning qaysi bo'lagidadir? Hindiston qaysi bo'lakdadir? Osiyoda necha davlat bor? Ovro'pada(-chi)?

TILAVNING YOZUSI

Tilav bir kecha yonimda maktabdan oldig'i darslarni yozib o'tirgandi. Bir go'palak⁴⁰ uchub keldi va chirog' bilan o'ynab aylanib turdi. Tilav qo'lidagi yozg'uch⁴¹ bilan uni quvmoq istadi. Go'palak ketmadi. Birozdan so'ng bechora go'palak-o'zini chiroqqa urdi. Qo'l-qanotlari yondi. Yerga tushub bir-iki sakradi va o'ldi. Tilav go'palakning bu holig'a qarab turgandan so'ng qog'ozni olib, shu so'zni yozdi: «O't bilan o'ynashgan yonar».

LATIFA

Bir kecha qashshoq bir kishining uyiga iki-uch o'g'ri kirib, ko'b oxtargan, ozgina bo'lsa ham oqcha topolmagan. Uy egasi uyg'onib, o'g'rilarning bu holindan xabardor bo'lgach:

— O'rtog'lar, kecha oxtarib turganingiz narsani men kunduz oxtarib shu uydan topolmagandim. Ko'p emganmanglar,— degan.

TAMRIN:

Tilav nima yozdi? Ma'nosi nima? Uy egasi o'g'rilarga nima dedi?

ISH YOSHDA EMAS, BOSHDA DIR

Xoqonlardan biri taxtga o'turgach, uni qutlamoq uchun bir necha kishi keldilar. Shunlarning o'n besh yoshli bir o'g'loni oldinroq borib, xoqonga gapurmakchi bo'ldi. Xoqon dedikim:

— O'g'lum, sen kichiksan, nariroq tur. Sendan kattalari gapursinlar.

— Xoqonim! Inson tili va ongi bilan insondir. Kimning o'tkir ongi bilan tutilmas tili bor esa, shul gapura beradir. Ish yoshda bo'lsa edi, o'lkadagi shuncha yoshlilarni qo'yub, sizni taxtga chiqarmas (edilar), — deb javob berdi bola.

HIRS YOMONDIR

Bir ko'ppak bir qassobning do'konidan bir tilim et olib qochdi. Yo'l ustidagi suvga kirib o'tmoqchi bo'ldi. Suvga boqub ko'rdikim, o'ziga o'xshagan bir ko'ppak unikidan kattaroq bir tilim etni olib borotibdir. Uni olmoq uchun og'zidagi etni tashlagach, suvda ko'rdigi daxi yo'qoldi. Tayladigi etni olmoq uchun qaytib qarasa, buni ham bir qarg'a yutibdir.

TAMRIN:

O'n besh yoshli o'g'lon xoqon oldiga nega ketgan edi? Xoqon unga nima dedi? U nima dedi? Ko'ppak nima qildi? Ishindan osig⁴² ko'rdimi?

O'QUV YO'LINDA

To'xtaboy bir qassobning o'g'li edi. Maktabga ketub o'qumoqni chin ko'nguldan tilar edi. Lekin otasi bunga ko'nmas edi. «Menim shuncha ishimni qo'yub, maktabda nima qilursen», deya edi. To'xta o'z istagi bilan yurarg'a yo'l topolmadi. Maktabdan ko'ngluni uzdi. Lekin o'qumoq armoni uning yurakida yerlashgan edi. Shuni chiqarolmadi. O'yladi, tushundi, o'quv uchun bir yo'l topdi. Otasidan olib yig'dig'i oqchalari-ni sanadi. Iki tanga bo'ldig'ini ko'rib suyundi. Yugurib kitob bozoriga ketdi. Bir «Alifbo» kitobi bilan bir daftar va bir yozg'ich oldi. Kelub do'konga o'turdi. Kelgan olguchilarga «Alifbo» kitobini ko'rsatib, undan kunda bir-iki harf o'rganib qoldi. Har kuni do'koniga kelaturgan oluchilar To'xtaning bu ishini yoqturib, chin ko'ngul bilan unga «Alifbo»ni o'rgata(r) edilar. «Alifbo»ni o'rgandiqdan so'ng yozarg'a boshladi. To'rt-besh oy orasinda o'qur-yozar kimsa bo'ldi. Hisobdan daxi ozroq ongladi. Do'konning cho'tini⁴³ saqlamoq uchun bir daftar oldi. Yaxshigina hisob bilan ish ko'rdi. Boy bo'lib qoldi. Bugun qassoblarning boyrog'i To'xtaboydir.

TAMRIN:

To'xtaboy nima qilar edi? Kim qo'ymadi? Otasining shu ishi yaxshimi edi? To'xta tilakindan qaytdimi? Qanday ti-rishdi? Osig'landimi?

MUSULMON SEVGISI

Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning qilg'an urushlaridan biri bitgach, bir musulmon xotun tushub qol-

g'an yaralilarni izlab topmoqchi bo'ldi. O'luklar orasiga kirdi. U yon-bu yonini izlar chog'ida «oh... suv!...» degan bir tovush eshitdi. Bir yarali musulmonning suvsadig'ini ongladi. Ozroq suv topub, shu yarali oldig'a keldi. Boshini yuvoshgina ko'tarib, suvni ichirmakchi bo'ldi. Yarali musulmon dudog'ini suvga yetkurar chog'da boshqa yondan «oh... suv!...» degan o'zga bir tovush keldi. Yarali suv keturgan xotunga dedikim:

— Bu suvni mendan burun shu tovush egasiga eltib ber. Bir yo'ldoshim yaralanib, suvsab yotar ekan, men icholmayman.

Xotungina suvni ikkinchi yaraliga olib bordi. U daxi suvni ichay deb turgan chog'da «oh... suv!...» degan yana bir tovush eshitdi, xotunga dedikim:

— Shu yo'ldoshim suvsiz ekan, men icholmayman. Ber suvingni shunga.

Xotun suvni uchinchi yaraliga eltdi. Uchinchi yarali suvni ichayotganda birinchi yaralining «Oh... o'ldim, ...suvsizlikdan» degan tovushi keldi. Bu daxi xotunga:

— Suvingni mendan burun shu tovush egasiga ber, dedi. O'zi ichmadi.

Xotun yana qaytib birinchi yaralining oldiga kelsa, bechoraning o'lib qoldig'ini ko'rdi. Ikkinchi yaraliga ketdi. U daxi o'lib qolgan edi. Uchinchi yarali suvsizlikdan o'lib qolmasin debon yugura ketdi:

— E voh! Bu daxi o'lib qolibdir, deb suvni to'kdi. Musulmonlarning o'lim chog'inda daxi bir-birlarini qancha sevdiklarini o'ylab, ko'b yig'ladi.

TAMRIN:

Xotun nega urush maydoniga kirdi? Nima tovush eshitdi? Birinchi yarali nega suvni ichmadi? Ikkinchi nega ichmadi? Uchinchisi nega ichmadi? Musulmonlar bir-birlarini nechuk seva ekanlar?

BIR OTANING O'GUTI

Bugun Ochilboyning uyinda qiziq bir sevinch bor edi. Oyto'raxonim «akam maktabdan kelur», deb sakrab o'yna(r) edi. Ergash va Ulug'xonlar daxi maktabdan kelaturgan akalari uchun choy qaynatib, yer tuzamakda edilar. Barchalarining dudoqlarinda chuchuk bir kulish va ko'zlarinda yorug' bir sevinch bor edi. Muncha sevinchlarining sababi mana shu edi:

Ochilboyning Toshxon denilgan bir o'g'li o'n kunli bir sanchig'dan qutulub shu kun maktabiga ketgan edi. Oyto'ra-xonning «akam kelur» degan sevindig'i akasi mana shu Toshxon edi.

Bir soatdan keyin Toshxon maktabdan keldi. Ota-onasini o'pib, qardoshlari yoniga o'turdi. Lekin Toshxon ko'b qayg'uli edi. Otasi so'rdi:

— Qalay, o'g'lum, sog'liging yerindami? Bugun nechuk kechdi?

Toshxon: — Alhamdulillah, yaxshi kechdi, otajonim!

Ochilboy: — Muallim afandini ko'rdingmi? Nega muncha qayg'uli ko'rinasan?

Toshxon: — Muallim afandini ko'rdim. Sog'aydig'imdan suyundilar. Lekin darslarimiz o'n kun olday⁴⁴ ketibdir. Bu o'n kunning darslarini tuzatmak kerakdir. Yo'qsa sinog'⁴⁵ kuninda kuchlik chekarman⁴⁶.

— O'g'lum! Sening qayg'ung shundanmidir?

Toshxon: — Albatta, shundandir. Men besh yildan beri sinfimning birinchisi bo'lib keldim. Emdi shu o'n kunlik kasallik yuzindan birinchilikdan ayrilib qolurman.

Ochilboy: — Sen kabi botur bir o'g'lon shuncha ish uchun qayg'ururmi? O'g'lum, buyuk bir chidam bilan tirishaturg'an o'g'lonlarga qiyinlik yo'qdir. O'zing daxi besh yildan beri dars yo'linda qancha tirishding va necha «ofarin»-lar olding. Kasallik yuzindan o'qiyolmadig'ing o'n kunlik darslarni o'n besh kunda bo'lsun tirishib, albatta tuzata bilursan. O'tgan yili daxi hisob darsining kuchlik ayladigini aytib qayg'urg'an eding. So'ngra yaxshilab tirishuv bilan hisob sinog'ingdan «ofarin»lar olmadingmi?

Hurmatli otasining bu so'zlaridan Toshxonning ko'ngli ochildi. Yuzi kuldi, qayg'usi ketdi. Tirishuv bilan butun qiyinliklarining qulay bo'luriga ishondi.

Ochilboy o'g'lining bu holini ko'rgach, yana gapura boshladi:

— O'g'lum, shu bir soatli qayg'ungga sabab nima bo'ldi?

Toshxon: — O'n kun darsdan qolmoqlig'im.

Ochilboy: — O'n kun darsdan qoldig'ingga sabab nima?

Toshxon: — Kasalligim.

Ochilboy: — Dedimkim, shu qayg'ung uchun tub sabab kasallikdir. Kasal bo'lmasa eding, darsdan qolmas eding. Shunday emasmi?

Toshxon: — Shundaydir.

Ochilboy: — Demak, kasal yomon narsa ekan. Kasal kishini darsdan qoldira(r) ekan. Kasal kishini qayg'uga so-la(r) ekan. Kasallikning yomonligi yolg'iz shu emas, ko'b-dir. Odam(n)ing kuchini olar, orqadoshlaridan ayirub, uyda o'tqazar. Shunday yomon narsaga uchramaslik kerakdir. Undan qochib yurmak yaxshidir.

Toshxon: — Sanchiqqa bilmasdan tutildim, yo'qsa, albatta qochardim.

Ochilboy: — Sanchiqqa nechun tutildig'ing menga bilgulidir. Sen o'tkan hafta erta bilan yotoqdan qalqib, yolg'uz bir ko'ylak bilan yotoqdan tashqariga chiqding. Sovuq oldi. Ertasi kun ozroq isitma chiqorib, sanchiqqa tutilding. Sovuqlarda yupqa kiyimlar bilan chiqmasang, sovuq suv ichmasang, albatta, sanchiqqa tutilmazsan.

Toshxon: — Bosh uzra, otajonim! So'zlaringizning barchasini yeriga keturarman. Inshoolloh, bundan so'ng sanchiqqa tutilmazman. Lekin yoz isitmasi daxi yamondir. Undan qutilish yo'li bo'lmasa kerak.

Ochilboy: — Undan daxi qutilish yo'li bordir, o'g'lum. Erta-indin muallim afandingiz yaxshilab aytsa kerak.

TAMRIN:

Toshxon nega darsindan qolg'an ekan? Shu uchun qayg'urmagi tuzukmi? Otasi nima dedi? Toshxon nega sanchig' bo'lg'an? Sanchig' bo'lmamoq' uchun nima qilmoq kerak?

O'RTOQLIQ

Yeldirim bilan Oydin aylarundan chiqub, maktabga keta edilar. Yo'lda o'zlari kabi bir bolaning valisapidga minub o'q kabi o'tub ketdigini ko'rdilar.

Yeldirim: — Orqadosh!⁴⁸ Shu valisapid ko'b yaxshi narsami?

Oydin: — Qo'y, jonim, yurakdagi yarani ochma.

Yeldirim: — Nima bo'ldi senga? Nechun valisapid so'zi yoqmaydur. Uni yomon ko'rasanmi?

Oydin: — Valisapidni menday yaxshi ko'raturgan kimsa yo'qdir. Iki yil burunroq valisapidga ko'p angal⁴⁹ bo'lub qolg'andim. Otamga aytdim: «Menga bir valisapid olib ber-ring». Otam dedilarkim: «Mendan kunda olib turdig'ing oqchalarni bo'sh yerlarga chiqorma, bir qutiga solaber, ko'paytur, so'ngra shunlar bilan bir valisapid sotub ol». Otamning bu so'zlarini to'g'ri topdim. Onamdan bir quti oldim. Otam

oergan oqchalarni shu qutiga solaverdim. Oradan bir oy o'tdi, quti ko'ib og'irlashdi. Emdi oqcham ko'paygandir dedim. Eski bir g'azitani olib, uyning o'rtasida yoydim. Qutini ochib, g'azita uzra qaytardim. Chaqalar shaldirab to'kildi. Qutidan chiqq'ach, qochib ketmak istagan bir-iki chopqunini yo'lindan qaytardim. Orqadoshlari yoninda qo'ydim. Qaradim, bir yig'in chaqa! Oh, qancha ko'payibdir, shunlarni bir sanab qo'yayin, erta bilan bir valisapid olurman, dedim. Sanay boshladim... Sanadim-sanadim, qo'llar-da hordi. Ko'rsam, barchasi to'rt so'm bo'libdi. Bir valisapidning to'qson so'm edugin eshitgan edim. Suyunjum ketdi. E voh! Valisapid ololmas ekanman, dedim. Erta chiqub to'rt so'mga bir to'ppi oldim. O'zimni shu bilan soqul qildim (ovuntirdim). Endi sen valisapid degach, shu esimga kelub, yuragim o'rtandi.

Yeldirim: — Shu ishinga necha yil bo'ldi, qardoshim?!

Oydin: — Iki yil bo'lib o'tgandir.

Yeldirim: — E voh! Sabr qilib endigacha chaqa to'plasa eding, bugun yaxshi bir valisapid olur eding.

Oydin: — Nima deysan?! Oyda to'rt so'm to'plamoq bilan iki yilda bir valisapid olinurmi?

Yeldirim: — Albatta, olinur! Ishonmasang, cho'tini ko'rsatayin. Tingla meni. Bir yil o'n iki oydir. Oyda to'rt so'mdan, o'n iki oyda qirq sakkiz so'm bo'lur. Bir yilliq puling qirq sakkiz so'm bo'lganda, iki yilg'i to'qson olti so'm bo'lur. Mana bir valisapidning puli.

Oydin: — To'g'ri deysan, qardoshim! Yozuq qilg'anman. Ne bo'lsa, o'tib ketgan ishni qo'zg'ama endi.

Yeldirim: — Nega o'tub ketgan bo'lsun, yang'idan boshlaymiz.

Oydin: — Yana iki yil go'zlamog⁵⁰ kerak-da?

Yeldirim: — Iki yil emas, olti oy kerakdir.

Oydin: — Nechun olti oy?

Yeldirim: — Men, sen maktabdan yana iki o'rtoq topmiz. To'rt kishi birlashib oqcha yig'amiz. Mana olti oyda to'rttamiz bir valisapid olurmiz deya.

Oydin bu so'zdan ko'p sevindi.

— Yaxshi tushuntirding, qardoshim, — dedi.

Bu chog'da maktabga erishdilar. Dars boshlanmag'an edi. Yana iki o'rtoq topib, tilaklarini aytdilar. Ularga maqbul bo'ldi.

Yeldirimni xazinachi yasadilar. Oydinning qo'lig'a bir daftar berdilar. Haftada to'pladiqlari pullarni Yeldirimga topshirib, Oydinga yozdira berdilar. Olti oydan keyin bir yaxshi valisapid olib, bo'sh kunlarda navbat bilan mindilar, chopdirdilar. Ortiq, to'rtovining ham daxi og'zindan shu so'z chiqar edi: Yashasun, o'rtoqliq.